

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ЗАМОНАВИЙ ФАЛСАФАНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент 2020

Модулнинг ишчи ўқув дастури Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7-декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган намунавий ўқув режа ва дастурлар асосида ишлаб чиқилган.

Тузувчи: ЎзМУ, “Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқ таълими”
кафедраси профессори, ф.ф.д., Б.Т. Тўйчиев

Тақризчи: ЎзМУ профессори, ф.ф.д., Г.М. Рўзиматова

Ўқув -услугий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3 -сонли баённомаси).

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	3
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	12
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	15
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	92
V. ГЛОССАРИЙ.....	116
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	121

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон, 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос

хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: фаннинг глобал муаммолари, таълим билан тарбиянинг узвийлиги масалалари, назарий асослари, амалий аҳамияти, фалсафа фани машғулотларини самарали ташкил этишнинг янги, замонавий усул ва услублари ҳақида олий таълим муассасалари педагог кадрларининг билим, кўникма ва компетенцияларини ошириш.

Модулнинг вазифалари:

- Фалсафа йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш;
- замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;
- миллий фалсафани яратишнинг тарихий-фалсафий асосларини ўрганишнинг синергетик парадигмаларини шакллантиришни йўлга қўйиш;
- Ўзбекистонни ривожланиш стратегиясининг ижтимоий-фалсафий масалаларини таҳлил этиш;
- Фалсафа йўналишида ўқув жараёнини фан ва ишлаб чиқариш билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

- Замонавий фалсафанинг долзарб муаммоларини;
- фалсафа муаммоларини ва унинг ривожланиш истиқболларини;
- фалсафа фанининг жорий ҳолати ва истиқболдаги вазифаларини;
- фалсафанинг янги соҳалари ва ҳозирги замон методологиясини;
- фалсафани ўқитишда фойдаланиладиган замонавий амалий дастурлар мажмуаларини;
- турли маданиятлар вакилларининг ва фалсафий мактабларнинг самарали ҳамкорлиги;
- ОТМ тизими ривожланишига доир концепциялар мазмуни ва уларнинг жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясига таъсирини *билиши* керак.
- Илмий тадқиқот ишларида фалсафанинг замонавий масалаларига ёндашиш услубиятини тўғри танлаш;
- тараққиётнинг фалсафий моделларини таҳлил қилишда фалсафий методларни қўллаш олиш;
- дарсни самарали ташкил этиш, ўқув жараёнида замонавий педагогик

технологиялардан унумли фойдаланиш;

- ижтимоий фалсафа соҳасидаги янги тенденцияларни ўқув машғулотида талабаларга тушунтириб бера олиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

- фалсафий билимларни ўрганиш орқали дискурсив (асосланган) фикр юритиш;

- фалсафанинг замонавий йўналишларини ишлаб чиқиш ва оммалаштириш;

- глобаллашув жараёнидаги муаммоларини аниқлаш ва таҳлил қилиш;

- фаннинг илмий, назарий, тарихий ва прогнатик аҳамиятини ҳаётий воқелик ва илмий асосда тушунтириб бериш;

- фалсафий манбалардан зарур ва муҳим бўлган маълумотларни ажратиб олиш, уларни изчил тизимга келтириб, талқин қилиш **малакаларига** эга бўлиши лозим.

- фалсафа фанининг инсонинг жамиятда тутган ўрни, яшашдан мақсад каби масалаларни таҳлил қилиш ва бугунги кун билан таққослаш;

- мазкур йўналишда тўпланган янги маълумотларни саралаш ва муайян фанлар доирасида тизимлаштириш, аниқ, лўнда, тушунарли равишда баён этиш;

- модулли ёндашув асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;

- технологик ёндашув асосида таълим ва тарбия жараёнини бошқариш;

- фалсафа фанида инновацион ўқув машғулотида лойиҳалаш, амалга ошириш, баҳолаш, такомиллаштириш;

- замонавий фалсафанинг долзарб муаммоларига оид янги манбалардан фойдалана олиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модулар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Замонавий фалсафанинг долзарб муаммолари” ўқув модули ўқув режадаги “Мантиқий тафаккурни шакллантириш методикаси”, “Этика ва эстетиканинг назарий асослари” ва “Ўзбек фалсафаси” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг таълим жараёнида булутли ҳисоблаш,

катта маълумотлар ва виртуал реаллик тизимларидан фойдаланиш бўйича касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнини ташкил этишда технологик ёндашув асосларини ва бу борадаги илғор тажрибани ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Модуль бўйича соатлар тақсимоти

№	Модуль мавзулари	Аудитория ўқув юкلامаси		
		Жами	жумладан	
			Назарий	Амалий машғулот
1.	Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни	6	2	4
2.	Таркибий функционал ёндашув	6	2	4
3.	Фанда метод ва методология тушунчаси	4	2	2
4.	Аналитик фалсафанинг вужудга келиши	4	2	2
Жами:		20	8	12

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни (2 соат).

- 1.1. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.
- 1.2. Фалсафий билимлар тизимида онтология масалалари.
- 1.3. Ижтимоий фалсафа ва унинг замонавий концепсиялари

2-мавзу. Таркибий функционал ёндашув (2 соат).

- 2.1 Таркибий функционал ёндашув. Система, элемент, структура ва функция фалсафий тушунчалар сифатида.
- 2.2 Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий таҳлили.

3-мавзу. Фанда метод ва методология тушунчаси (2 соат).

- 3.1. Фанда метод ва методология тушунчаси Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.
- 3.2. Илмий билиш методлари ва уларнинг замонавий таснифи
- 3.3. Фалсафада онг масаласи.

4-мавзу. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши. (2 соат).

- 4.1 . Аналитик фалсафанинг вужудга келиши. Прагматизм фалсафаси ва унинг замонавий талқини.
- 4.2 . Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
- 4.3 . Мантиқий позитивизм неопозитивизмнинг шакли сифатида
- 4.4 . Аналитик эпистемология.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни (4 соат).

2-амалий машғулот. Таркибий функционал ёндашув (4 соат).

3-амалий машғулот. Фанда метод ва методология тушунчаси (2 соат).

4-амалий машғулот. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши (2 соат).

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

“Фалсафанинг долзарб масалалари” фанини ўқитишда замонавий педагогик технологияларнинг фан хусусиятидан келиб чиққан ҳолда деярли барчаси тадбиқ этилиши мумкин. Хусусан, маъруза ва семинарлар “Ақлий ҳужум”, “Кластер”, “Бумеранг”, “Меню”, “Б/Б/Б”, “Мунозара”, “Резюме” сингари методлар, слайдлар, мультимедиа намойишлари билан ўтказилади. Бу таълим ўз моҳиятига кўра таълим жараёнининг барча иштирокчиларини тулақонли ривожланишларини кўзда тутди. Бу эса таълимни лойиҳалаштирилади, албатта, маълум бир таълим олувчининг шахсини эмас, аввало, келгусидаги мутахассислик фаолияти билан боғлиқ ўқиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёндошилишни назарда тутди.

Шахсга йуналтирилган таълим. Бу таълим ўз моҳиятига кўра таълим жараёнининг барча иштирокчиларини тўлақонли ривожланишларини кўзда тутди. Бу эса таълимни лойиҳалаштирилади, албатта, маълум бир таълим олувчининг шахсини эмас, аввало, келгусидаги мутахассислик фаолияти билан боғлиқ ўқиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёндошилишни назарда тутди.

Тизимли ёндашув. Таълим технологияси тизимнинг барча

белгиларини ўзида мужассам этмоғи лозим: жараённинг мантиқийлиги, унинг барча бугинларини ўзаро боғланганлиги, яхлитлиги.

Фаолиятга йўналтирилган ёндошув. Шахснинг жараёдли сифатларини акллантиришга, таълим олувчининг фаолиятни активлаштириш ва интенсивлаштириш, ўқув жараёнида унинг барча қобилияти ва имкониятлари, ташаббускорлигини очишга йўналтирилган таълимни ифодалайди.

Диалогик ёндошув. Бу ёндошув ўқув муносабатларини яратиш заруриятини билдиради. Унинг натижасида шахснинг ўз-ўзини фаоллаштириши ва ўз-ўзини кўрсата олиши каби ижодий фаолияти кучаяди.

Ҳамкорликдаги таълимни ташкил этиш. Демократик, тенглик, таълим берувчи ва таълим олувчи фаолият мазмунини шакллантиришда ва эришилган натижаларни баҳолашда биргаликда ишлашни жорий этишга эътиборни қаратиш зарурлигини билдиради.

Муаммоли таълим. Таълим мазмунини муаммоли тарзда тақдим қилишорқали таълим олувчи фаолиятини активлаштириш усулларида бири. Бунда илмий билимни объектив қарама-қаршилиги ва уни ҳал этиш усуллари диалектик мушоҳадани шакллантириш ва ривожлантиришни, амалий фаолиятга уларни ижодий тарзда қўллашни мустақил ижодий фаолияти таъминланади.

Ахборотни тақдим қилишнинг замонавий воситалари ва усуллари қўллаш - янги компьютер ва ахборот технологияларини ўқув жараёнига қўллаш.

Ўқишнинг усуллари ва техникаси. Маъруза (кириш, мавзуга оид, визуаллаш), муаммоли таълим, кейс-стади, пинборд, парадокс ва лойиҳалаш усуллари, амалий ишлар.

Ўқитишни ташкил этиш шакллари: диалог, полилог, мулоқот ҳамкорлик ва ўзаро ўрганишга асосланган фронтал, коллектив ва гуруҳ.

Ўқитиш воситалари: ўқишнинг анъанавий шакллари (дарслик, маъруза матни) билан бир қаторда - компьютер ва ахборот технологиялари.

Коммуникация усуллари: тингловчилар билан оператив тескари алоқага асосланган бевосита ўзаро муносабатлар.

Тескари алоқа усуллари ва воситалари: кузатиш, блиц-сўров, оралик ва жорий ва яқунловчи назорат натижаларини таҳдили асосида ўқитиш диагностикаси.

Бошқариш усуллари ва воситалари: ўқув машғулоти босқичларини белгилаб берувчи технологик карта кўринишидаги ўқув машғулотларини режалаштириш, қўйилган мақсадга эришишда ўқитувчи ва тингловчининг биргаликдаги ҳаракати, нафақат аудитория машғулотлари, балки аудиториядан ташқари мустақил ишларнинг назорати.

Мониторинг ва баҳолаш: ўқув машғулотида ҳам бутун курс давомида ҳам ўқитишнинг натижаларини режали тарзда кузатиб бориш. Курс охирида тест топшириқлари ёки ёзма иш вариантлари ёрдамида тингловчиларнинг билимлари баҳоланади.

“Фалсафанинг долзарб масалалари” фанини ўқитиш жараёнида

компьютер технологиясидан, "Ексел" электрон жадваллар дастурларидан фойдаланилади. Айрим мавзулар бўйича талабалар билимини баҳолаш тест асосида ва компьютер ёрдамида бажарилади. "Интернет" тармоғидаги расмий иқтисодий кўрсаткичларидан фойдаланилади, тарқатма материаллар тайёрланади, тест тизими ҳамда таянч сўз ва иборалар асосида оралиқ ва якуний назоратлар ўтказилади

“Фалсафанинг долзарб масалалари” дарслари қизиқарли ва талабага бой ахборот берадиган бўлишига ёрдам берадиган улублар жуда кўп. Лекин улар орасида фалсафанинг энг синалган ва энг қадимий услуби бўлган “сукротча бахс”га ҳеч қайси услуб ета олмайди. Зеро айнан шу услуб диалектик фикрлаш услубидир ва айнан шу услуб дунёга Сукрот, Платон, Аристотел, Форобий, Ибн Сино каби кўплаб мутафаккирларни етиштирган. Айни шу услуб Платон диалогларида акс этган ва ҳозиргача инсоният етук мутафаккирларини камолотга етказишда давом этмоқда. Бу услубни яхши билиш учун мазкур диалогларни чуқур ўрганиш керак. Бугунги кунда уларнинг ўзбек тилидаги таржимаси амалга оширилгани эса ишимизни янада енгиллаштирди. Бу услуб семинарда эмас, балки фақат маърузалар вақтида ўказилади. Бунда ўқитувчи Сукротнинг, талабалар эса Сукротнинг суҳбатдоши ролларини ўйнайдилар. Мазкур методни машқ орқалигина намоёниш этиш мумкин. Шунинг учун бу ерда ушубу услубга бошқа тўхталмаймиз. Лекин методикадан ўтказадиган семинарларимизда бу методни махсус машқ қилиб кўра оламиз. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу услубни фалсафани чуқурроқ биладиганлар ўзлаштириши мумкин ва мақсадга мувофиқдир. Фалсафа дарсларининг хажми жуда қисқа бўлган нофалсафа мутахассисликлари дарсларида эса уни қўллаш учун етарли вақт топиб бўлмайди. Аммо бу услуб масаланинг жавоби бахс қатнашчиларидан бирига аён бўладиган платонча (сукротча) диалог эмас, албатта. Бу саволлар ва уларга жавоблар тўқнашуви жараёнида келиб чиқадиган ўз ўзидан ташкилланиши кутиладиган нозизиқли когнитив-коммуникатив муҳитдир.

“Фалсафанинг долзарб масалалари” ни ўрганишга эндигина киришганлар эса аввал осонроқ услублар асосида ўз тафаккурларини ривожлантирадиган услублар асосида ишлашлари мақсадга мувофиқ. Шундай улублар қаторига “инсерт” услуби туради.

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу. ФАЛСАФА ФАНИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ.

РЕЖА

- 1.1. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.**
- 1.2. Фалсафий билимлар тизимида онтология масалалари;**
- 1.3. Ижтимоий фалсафа ва унинг замонавий концепциялари.**

1.1. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.

Фан борлиқнинг табиий, ижтимоий қонунларини, шунингдек фикрлаш ҳамда билиш қонунларини топишга йўналтирилган билимларни ишлаб чиқиш ва ривожлантириш демакдир. Фан инсон фаолиятининг муайян соҳаси бўлиб, унинг мақсади тушунчалар, назариялар, гипотезаларнинг яхлит системаси ҳамда илмий билимнинг бошқа шакллари асосида объектив оламдаги нарсалар ва ҳодисаларни ўрганишдан иборат.

Ўз тузилиши, предмети ва билиш методига кўра фанлар табиий ва ижтимоий бўлади. Техник ва иқтисодий фанлар алоҳида гуруҳларни ташкил этадики, улар тўғрисида биз кейинги мавзуларда батафсилроқ ва муфассалроқ фикр юритамиз.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши, пировард натижада, моддий ва маънавий ишлаб чиқариш, жамият тараққиёти, эҳтиёжлари билан белгиланади.

Бизга фалсафа курсидан маълумки, тарихан фалсафа ва фан дастлаб антик натурфалсафа, онтология ва гносеология доирасидаги ягона таълимотнинг икки томони сифатида шаклланган. Шу даврда фалсафий ва илмий билимлар деярли ажратилмаган. Дастлабки юнон файласуфлари илк олимлар ҳам бўлганлар.

Фан ва илмий билимларнинг келиб чиқиши ва шаклланишини тушунишда фан тарихи ва фалсафасида икки хил ёндашув — экстерналистик ва интернагтик ёндашувлар вужудга келди.

Биринчи ёндашув – экстернализм фаннинг пайдо бўлишини фақат ташқи омиллар – ўша давр ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг шарт-шароитлари билан белгиланувчи жараён деб тушунтиради.

Иккинчи ёндашув – интернализм эса, аксинча, фаннинг келиб чиқишини фақат билим ривожланишининг ички эҳтиёжлари билан боғлайди, билиш жараёнларини тавсифлаш масалаларига алоҳида эътибор беради.

Мазкур тушуниш, бизнинг назаримизда, илмий билим ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайдиган бир ёклама тушунишдир. Бу ерда муҳим омил, фан генезисининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи – жамият эҳтиёжлари ҳисобга олинмаган. Замирида одамларнинг амалий фаолияти ётувчи жамият эҳтиёжлари фаннинг вужудга келиши ва

ривожланишини белгилайди. Экстернализм ва интернализм каби омиллар масаласига келсак, улар фаннинг келиб чиқиш генезисада, шубҳасиз, фаол намоён бўлади, лекин замирида жамият фаол ривожланишининг амалий эҳтиёжи ётувчи фан ва илмий билим шаклланиши ягона жараёнининг диалектик жидатдан бир-бирини исгисно ётувчи ва бир-бирига боғлиқ бўлган икки томони сифатида амал қилади.

Тадқиқотчилар одатда фан Қадимги Юнонистонда мил. ав. I минг йиллик ўрталарида вужудга келган ва фалсафий таълимотларда билимларнинг ривожланиши билан боғлиқ деб қайд этадилар.

Илмий билимнинг айрим унсурлари милоддан бир неча минг йил олдин қадимги жамиятлар (шумер маданияти, майя маданияти, Қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон, Марказий Осиё ва бошқ.)да шаклланган бўлса-да, бўлажак фаннинг илк асослари, куртаклари Қадимги Юнонистонда вужудга келди. Фан ҳали таркибий қисмларга ажралмаган, яхлит, бир бутун, анъанавий тарзда фалсафа деб номланган билим доирасида шаклланди. Мантиқ алоҳида муҳим фан эканлигини таъкидлаган таърифини Платоннинг (мил. ав. V аср) диапоглариди (Платондан 30 га яқин кичик ва катта диалоглар бизгача етиб келган) ўқишимиз мумкин. Аристотель (мил. ав. V-IV асрлар) формал мантиқнинг яхлит системасини яратди, диалектик методни таърифлаб берди ва табиатшунослик, физика, социологиянинг жуда кўп соҳаларида фаннинг вужудга келишига замин ҳозирлади.

Бироқ фаннинг пайдо бўлишини фақат Ғарбий Европа билангина боғлаш тўғри эмас. Жаҳон цивилизацияси, фан европаликлар томонидан яратилган деган ғояни илгари фақат «европоцентризм» тарафдорлари олға сурганлар.

Фан тарихининг таникли тадқиқотчилари (Ж.Ниддам, А.Койре, В.И.Вернадский ва бошқ.), Ғарбда XVI-XVII асрда содир бўлган илмий инқилобни инкор этмаган ҳолда, фан ва илмий билимларнинг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ буюк цивилизациялари кўшган катта ҳиссага муносиб баҳо берилмаслиги ва ҳатто инкор этилишига қарши чиқадилар. А.Койре ўрта асрлар араб (шу жумладан, Марказий Осиё) фалсафаси Европа фани ва маданияти ривожидида ўзига хос кўприк сифатида муҳим рол ўйнаганини, унинг ёрдамида Қадимги дунё илмий тафаккури арабийзабон файласуфлар томонидан ўрганилиб, Ғарбий Европага узатилганини эслатади. У «лотин Ғарбининг ўқитувчилари ва тарбиячилари араблар эди» деб қайд этади. Бироқ кўпгина машҳур арабийзабон файласуф ва олимлар Марказий Осиёдан чиққанидан беҳабар бўлган А.Койре уларни араблар деб атайди ва Форобий, Ибн Сино ёки Ибн Рушдсиз Ғарбий Европа ўша даврда Платон, Аристотель ва қадимиятнинг бошқа буюк мутафаккирлари таълимотларини ҳеч қачон тушунмаган бўларди, деб таъкидлайди. Зеро, Аристотель ва Платонни тушуниш учун қадимги юнон тилини билишнинг ўзи кифоя қилмайди, фалсафадан ҳам хабардор бўлиш керак. Қадимги лотин тили дунёси эса фалсафадан беҳабар эди.

Фан ижтимоий институт, яъни билимнинг мустақил тармоғи сифатида XVII асрнинг бошларида шаклланди. Бу даврда Европанинг бир қанча

мамлакатларида ижтимоий инқилоблар содир бўлди, улар саноат, савдо-сотик, қурилиш, ҳарбий иши, денгизчиликнинг ривожланишига катта туртки берди. Янги давргача фан билим системаси сифатида шаклланиши учун шарт-шароит бўлмай, фаннинг ўзи эмас, балки фан унсурларигина мавжуд эди.

Ҳақиқий билимни тизимга солиш ва ундан самарали фойдаланишнинг янги шакли бўлган фан анча мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Маълумки, фан дастлабки даврда фалсафий тадқиқот доирасидан четга чиқмас, муайян фалсафий қоидалар ва хулосаларни далиллашнинг муҳим, баъзан эса асосий шакли ҳисобланар эди. Айни вақтда, фан, фалсафий билимнинг таркибий қисми сифатида, борлиқни мувофиқ тарзда акс эттиришнинг ўзига хос изланиш шакллари, ҳақиқатни топиш ва исботлашнинг шакл ва методларини аста-секин ишлаб чиқа бошлади.

Бу жараён илмий тафаккурнинг эркинлиги муҳитини вужудга келтирган Уйғониш даврида айниқса, ёрқин намоён бўлди. Илоҳий схоластика ва Птолемейнинг геоцентрик системасига асосланган ўрта асрлар ноилмий ва сохта илмий қарашлари таъсирдан аста-секин қутулиш айниқса муҳим аҳамият касб этди. Бу жихатдан Н.Коперник (1473-1543) таълимоти фанда бурилиш ясади. У ўзининг гелиоцентрик системасини илгари сурди ва асослаб берди. Ўша давр табиатшунослиги (Бруно, Телезио, Галилей ва бошқ.) ютуқлари таъсирида дунё ҳақидаги ғайриилмий қарашлар инкор этилиб дунёларнинг кўплиги, уларнинг чексизлиги, табиатнинг ўз-ўзини ривожлантириши ҳақидаги ғоялар илгари сурилди. Улар XVII асрда табиатшуносликда содир бўлган инқилобга замин ҳозирлади. Бу инқилоб фалсафа ва фаннинг узил-кесил ажралишига, фан билимнинг мустақил тармоғига ва ижтимоий институтга айланишига олиб келди.

Шу даврда ва кейинги даврларда илмий билимнинг шаклланиши муаммоларини ёритишда фалсафа ва фан узоқ вақт бир-бирига жиддий таъсир кўрсатмасдан, ёнма-ён (параллел) ривожланганини эътиборга олиш керак. Шу боис Американи қайта кашф этишга, темир йўл бўлган жойда фалсафадан фанга сўқмоқ очишга уринишлар кўп бўлди. Гегель таъбири билан айтганда, Ф. Бэкондан бошлаб, янги давр файласуфларининг хизмати шундан иборатки, улар эмпирик ва назарий билимлар орасидаги узилишни бартараф этиш мақсадида эмпиризм фанга олиб келмаганидек, эмпиризмсиз фан ҳам мавжуд эмас, деган ғояни илгари сурдилар. Тажриба ва абстракт фикр юритиш - ягона, лекин зиддиятли билиш жараёнининг икки томонидир. Анализ синтезсиз ва синтез анализсиз ҳақиқатга олиб келмаганидек, улар ҳам бир-бирисиз ҳақиқатга олиб келмайди.

Эмпирия, судралувчан эмпиризм ва фалсафий дилетантлик муаммоси ана шундан келиб чиқади: агар, мажозий маънода айтганда, олим дунёни микроскопдан қараб билса, файласуф уни телескопдан қараб билади. Рационалистларнинг заиф жойи яъни Ахиллес тўпиғи шундаки, улар тажрибага ман-манлик ва беписандлик билан қарайдилар. Агар файласуфлар кўпинча умумийдан хусусийга, абстрактдан аниқликка ўтишга мажбур бўлган, ўрмон дарахтлардан ташкил топганини тушунмаган бўлсалар, табиат

ходисаларини тадқиқ қилувчи олимлар умумийни тан олмасдан хусусий ҳолатларни ўрганишга берилдилар, дарахтлардан ўрмон ҳосил бўлишини тушунмадилар.

Тажрибага асосланган, эмпирик билимлар олимга маълумот, «хом» материал, фактлар, мисоллар беради. Бироқ улар, қоида тариқасида, эмпириядан нарига ўтмайди, чуқур назарий тушунтиришларга ҳожат сезмайди, ривожланиш жараёнидаги қонуниятларни очишга, илмий тушунчаларни, нарсалар ва ҳодисаларнинг объектив алоқалари ва муносабатларини акс эттирувчи абстракцияларни аста-секин, лекин изчиллик билан таърифлашга ҳаракат қилмайди.

Фаннинг кучи ҳиссий маълумотлар ва ақлий билимларнинг бирлиги ва бир-бирларига киришишларидадир. Шу боис ҳам уларни тушунтириш ва қарама-қарши қўйиш ўрнига, уларни бирлаштириш йўллари кидириш керак. Бу вазифани ақл-ақллилик муваффақиятли бажаради. Ақл ҳиссиётдан устун туради, у биз сезги органларимиз ёрдамида олувчи билимларга фаол ва талабчанлик билан ёндашади. Муайян фанлар ва фалсафа ўртасида содир бўлган узилиш XX асрда муваффақият билан бартараф этила бошланди.

Агар XIX асрда фалсафа билан табиатшунослик ўртасида қарама-қаршилиқ мавжуд бўлган бўлса, ҳозирда улар ўртасида тобора мустаҳкамланиб боровчи алоқадар ўрнатилмоқда.

Бу ҳолат кўпроқ ҳозирги замон фани мезон ва идеаллари ҳақидаги тасаввурларни асословчи фалсафий ғоялар ва ақидалар (тамойиллар) тизимини таҳлил қилиш жараёнида намоён бўлади. Айнан фалсафа, фанларнинг фалсафий асослари илмий билишнинг замон маданиятига қўшилишини таъминлаш билан бирга тадқиқотчи - олимдан ўзига хос фалсафий ва илмий иқтидорни фалсафий ва илмий билиш билан қўшишни талаб этади.

Дифференциация ва интеграция жараёнларининг диалектик уйғунлиги бутун фан тарихини қамраб олади. Ҳар бир босқичда илмий билиш фундаментал категориялар ва тушунчаларни билиш шакллари, тушунтириш методлари, тамойиллари ва чизма-тасвир чизмаларининг муайян мажмуидан фойдаланади. Мисол учун, антик давр илмий тафаккурига билим олишнинг асосий усули сифатида кузатиш бўлган бўлса хос; янги давр шароитида фан экспериментга ва аналитик фикрлашнинг устуворлигига таянади; ҳозирги замон фани ўрганилаётган объектларни яхлит ва ҳар тарафлама қамраб олишга интилади. Умуман олганда, фанга ривожланишнинг экстенсив ва интенсив даврлари алмашиши хосдир.

Бу ерда фан ва фалсафа ўртасидаги алоқа анча мураккаб хусусиятга эга эканини қайд этиб ўтиш ўринлидир. Фалсафа доим фанга нисбатан методологик ва дунёқарашни шакллантириш вазифасини муайян даражада бажаради. Аммо уни фан билан билимни назарий шаклда тузишга, мантикий далиллашга интилиш ҳам бирлаштирилади. Бошқа томондан, фанда ҳам, фалсафада ҳам мазкур ёндашувга нисбатан қарама-қарши фикрлар ва ёндашувлар мавжуд. Позитивизм, сциентизм ва шунта ўхшаш айрим концепциялар фалсафанинг илмий билишдаги ролини инкор этади,

фалсафани фанга сингдириб юборишга ҳаракат қилади.

Милоддан аввалги VII-VI асрларга келиб асосан миф ва дин таъсирида одамлар дунёқараши нафақат кенгайди, балки анча мураккаблашди. У абстракт назарий фикрлаш қобилияти ва реал асосларга эга бўлиши натижасида ўз ривожланишининг бутунлай янги даражасига кўтарилди. Бунга, ҳеч шубҳасиз, меҳнат тақсимотига олиб келган ривожланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маълум миқдорда ортиқча мавжудлик воситалари, бўш вақтнинг пайдо бўлиши ҳам имконият яратди. Буларнинг барчаси муайян шахслар доирасига интеллектуал фаолият билан профессионал даражада шуғулланиш имконини берди.

Шундай қилиб, тахминан 2500 йил муқаддам дунёқарашнинг учинчи шакли – фалсафа пайдо бўлиши учун зарур шарт-шароит Европа ва Осиёда деярли бир вақтда юзага келди. Дунёқарашнинг аввалги шакллари – миф ва диндан фарқли ўлароқ, *фалсафа дунёни эътиқод ва туйғуларга таяниб эмас, балки ақл ва билимларга таянган ҳолда тушунтиради.*

Фалсафа Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиё ва қадимги Юнонистонда тахминан бир вақтда аввало дунёни оқилона англаш усули сифатида вужудга келди. Бу вақтга келиб миф ва дин ўзларининг тайёр ва узил-кесил жавоблари билан инсоннинг билимга нисбатан тинимсиз кучайиб бораётган қизиқишини қондира олмай қолди. Улар шунингдек сезиларли даражада ўсган ва мураккаблашган тажриба ва билимларни умумлаштириш, тизимга солиш ва авлодларга қолдириш вазифасининг ҳам уддасидан чиқолмай қолди.

Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти, унда дунёни билиш, сезиш, кўриш ва тушунишнинг бутунлай янги соҳаси – фалсафа вужудга келишида намоён бўлади. Дарҳақиқат *фалсафа – бу нафақат у ёки бу одам дунёқарашининг шакли, балки ижтимоий онг шакли, одамлар борлиги ва билишининг умумий тамойиллари, уларнинг дунёга муносабати акс этувчи, табиат, жамият ва тафаккурнинг энг умумий қонунлари кашф этилувчи ва таърифланувчи маънавий фаолиятдир. Яъни бу дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига нисбатан қарашларнинг умумий тизимидир.*

Хуллас, фалсафа ҳақиқат қандай бўлса, уни шундай ифодалаб кўрсатишдир, дин эса –унинг рамзий, тимсолий акс этиши. Фалсафа асос ва моҳият бўлса, дин тимсол ва шакл. Диалектик мунозара усули жамиятнинг кам сонли аёнлари учун керак. Ваҳий йўлидаги ифода – халқ оммасининг идроки, тарбия ва таълими учун керак.

Инсонда билишга қизиқиш уйғотадиган, мифология, дин ёки фан жавобларидан қониқмаган инсоннинг ўзига маълум билимлар ва тажрибага, муайян эътиқод, ишонч ва интуицияга таянган ҳолда оқилона асосланган жавоблар беришга ҳаракат қиладиган, саволлар туғдирадиган ҳар қандай объектив ва субъектив борлиқ фалсафанинг предмети ҳисобланади.

Қадимги Юнонистонда космоцентризм илк фалсафий таълимотларнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бунда асосий эътибор «космос», «табиат»ни англаб етишга қаратилган. Европада христианликнинг,

Шарқда ислом динининг вужудга келиши ва мустаҳкамланиши натижасида ўрта асрлар фалсафаси *теоцентриқ* хусусият касб этди, яъни Худо ва у яратган олам фалсафий қизиқишларнинг асосий предметиға айланди. Уйғониш даврида фалсафа *санъатга* ва кўп жихатдан *инсонга мурожаат қилинди*. Янги давр, яъни XVII-XVIII асрларда фалсафа тобора кучайиб бораётган фан билан узвий боғланди, натижада фалсафий тадқиқотларнинг диққат марказидан *билиш ва илмий методлар* масалалари ўрин олди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида юз берган «классик фалсафа» ва оқилоналик инқирози *иррационаллик, интуитивлик, онгсизлик* муаммоларини намоён этди, XX асрнинг биринчи ярмида улар «ноклассик фалсафа» таҳлилининг асосий предметиға айланди. XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида *ҳозирги маданиятдаги инқироз ҳодисаларини* ва *янги ахборот технологияларининг, шунингдек оммавий коммуникация воситаларининг жадал суръатларда ривожланиши билан белгиланган муаммоларни* кун тартибига қўйган постноклассик фалсафа шаклланди.

Ниҳоят, XX-XXI аср чегарасида энг янги фалсафада биринчи ўринга чиққан ва энг муҳим мавзулар қаторидан ўрин олган яна бир мавзу *глобаллашув* жараёнларининг моҳиятини ва уларнинг ривожланиш йўналишини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилди. Бу жараёнлар ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларини қамраб олди ва давримизнинг оламшумул муаммоларини юзага келтирдик, уларнинг назарий ва амалий ечимини топиш бу муаммоларни шу жумладан фалсафий даражада англаб етишни ҳам назарда тутди. Халқаро миқёсда *экология, демография, хавфсизлик, халқаро жинойтчилик, энергетика ресурслари, қашишоқликка чек қўйиш* муаммоларини киритиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, фалсафанинг предметини қандайдир битта, катъий чекланган, муайян масалалар доираси билан боғлаш мумкин эмас. У вақт омилига ва объектив сабаблар тўпламига қараб, доим у ёки бу муаммо ёки уларнинг муайян мажмуи тарзида биринчи ўринга чиқади. Аммо бу бошқа мавзулар, масалалар ва муаммолар ўз аҳамиятини йўқотади ва фалсафа чегарасидан четга чиқади, унинг таҳлил предмети бўлмай қолади, деган маънони англамайди.

1.2. Фалсафий билимлар тизимида онтология масалалари

Фалсафа фанининг борлиқ ҳақидаги масалаларни ўрганувчи қисми *онтология* деб аталади. Онтология сўзи юнонча *ontos* (мавжудлик) ва *logos* (таълимот) сўзларининг бирикмасидан ташкил топган бўлиб, «мавжудлик ҳақидаги таълимот», яъни борлиқ ҳақидаги фан маъносини ифодалайди.

Бу атама фан тарихида биринчи бор 1513 йил *Р.Гокленуслинг* «Фалсафа луғати»да, сўнгра, *Х.Вольф* (1679 -1754)нинг фалсафага оид дарслигида қўлланилган бўлсада, улардан илгари қадимги юнон файласуфлари ҳам онтологиянинг мазмунини ифодаловчи турли фикрларни илгари суришган. Улар онтологияни «ҳақиқий борлиқни ноҳақиқий борлиқдан ажратиб олувчи борлиқ ҳақидаги таълимотдир» деб ҳисоблашган. *Элей мактаби* намоёндалари эса онтологияни мангу, ўзгармас, ягона, соф

борлиқ ҳақидаги таълимот деб ҳисоблашган. *Милет* ва *Иония мактаби* вакиллари эса дастлабки борлиқнинг сифатий талқини ҳақида бош қотиришган. Улардан борлиқнинг бошланишида ётувчи бундай асосни *Эмпедокл* «стихия», *Демокрит* «атомлар», *Анаксимандр* «апейрон», *Анаксагор* «уруғ» деб атаган. *Афлотун* эса ғоялар онтологиясини яратган. Ғоялар онтологияси ақл билан эришиладиган моҳиятлар иерархиясини ташкил этиб, унинг юқори нуқтасида Фаровонлик ғояси, ундан кейин бетўхтов оқувчи хилма-хил ҳиссий дунёни акс эттирувчи идеал намуналар, сонлар, геометрик шакллар ётади. *Арасту* фикрича умумийлик айрим ҳолда яқка нарсалардан четда мавжуд эмас. Биз оламда айрим нарсаларга дуч келамиз ва улардаги бир-бирига ўхшаш жиҳатларни умумлаштириб, абстракт ва идеал образ ҳосил қиламиз. Шу тариқа Арасту эмпиризм онтологтасини яратди.

Марказий Осиё Яқин ва Ўрта шарқида IX-X асрларда ижод қилган *Ал-Киндий*, *Закариё Розий*, *Форобий*, *Ибн Сино* сингари мутафаккирлар юнон файласуфларидан фарқли равишда онтологик таълимотни бутунлай янгича босқичга кўтаришди. Масалан, Форобий онтологияга ягона борлиқнинг моҳиятини очиб берувчи таълимот сифатида ёндашган.

Ўрта асрлар гарб фалсафасида эса онтология теология билан чамбарчас боғлаб тушунтирилади. Бу даврда абсолют борлиқ худо билан, «соф» моҳиятлар иерархияси билан, «яратилган» борлиқ эса моддий табиат билан айнанлаштириб талқин этилган. *Схоластик фалсафада* онтология субстанциал ва акциденциал, актуал ва потенциал, зарурий ва тасодифий, эҳтимолдаги ва имкониятдаги борлиқ даражаларини ифодаловчи таълимот сифатида қаралган. Бу даврда борлиқ концепциялари номинализм, реализм ва концептуализм намоёндаларининг универсалийларнинг онтологик моҳиятига муносабати тарзида намоён бўлади.

Шарқ фалсафасида онтология кўпроқ илоҳий борлиқнинг моҳиятини, худонинг моҳиятини акс эттирувчи таълимот тарзида, шарқ пантеистик фалсафасида эса *ваҳдату мавжуд* ва *ваҳдату вужуд* кўринишидаги таълимотлар шаклида вужудга келган.

Хуллас, борлиқ ҳақидаги муаммо фалсафада тарихан марказий ўрин эгаллайди. Фалсафа ўрганадиган қайси бир масалани олмайлик, у борлиқ муаммоси билан боғлиқ эканлигини кўрамиз. Ҳақиқатдан ҳам, борлиқ, унга муносабат масаласи фалсафий қарашларда муҳим аҳамиятга эгадир, чунки, борлиқ муаммоси фалсафадаги ҳар қандай дунёқараш гносеологик ва методологик муаммоларнинг асоси ҳисобланади.

Борлиқнинг ўзи нима? Бу саволга жавоб бериш учун борлиқнинг инсон ва инсонлар ҳаёти билан боғлиқ илдизларига назар ташлашга тўғри келади. Кишилар қадимдан ўзларини қуршаб турган табиат ва жамият, инсон ва инсоният ҳақида ўйлар экан, атрофида содир бўлиб турган нарсалар ва ходисаларни, ўзгаришларни кузатишган. Баъзи нарсалар ҳозир мавжуд, кейинчалик эса йўқолиб кетади, кеча йўқ бўлган баъзи нарсалар эса бугун пайдо бўлади. Шулар асосида кишиларда *мавжудлик* ва йўқлик ҳақида тасаввурлар, қарашлар вужудга келган.

Кишилар ўзларининг ҳам дунёга келиши (туғилиши), яшаши ва ниҳоят вафот этиши (ўлиши), «йўқликка айланиши» ҳақида ўйлай бошлашади. Шу асосда кишиларнинг «бу дунё» ва «у дунё» (нариги дунё), яъни одамнинг вафотидан сўнг унинг руҳи кўчиб ўтадиган «дунёлар» ҳақидаги тасаввурлари пайдо бўлган. Кишилар ўзларининг кундалик тажрибалари асосида атрофидаги дунёнинг ҳозир мавжудлиги, ўзлари туғилмасдан илгари ҳам мавжуд бўлганлигига ва кейинчалик ҳам мавжуд бўлиб қолишига ишонишган. Шу тарзда уларда «борлик» ва «йўқлик» ҳақида тасаввурлар шаклланган.

Борлик турли концепцияларда турлича талқин этилади. Айрим тадқиқотчилар уни муайян моддий жисм, моддий борлик сифатида тушунтиришади, бошқалар эса уни ғоявий, маънавий, руҳий, илоҳий моҳият шаклида тушунишади. Абу Наср Форобий ягона борликни 6 босқичдан иборат деб ҳисоблаган: 1-илк сабаб (сабаби-аввал) - худо; 2-сабаб - (сабаби-соний) - самовий жисмлар борлиғи; 3-сабаб - фаол ақл (ал-ақл ал-фаол); 4-сабаб - жон (ан-нафс); 5-сабаб - шакл (ас-сурат); 6-сабаб - модда (ал-модда). Бу босқичлар бир-бири билан сабабий боғланган бўлиб, улар барча мавжудликнинг бошланғичи ҳисобланади.

Борлик тушунчаси атрофида файласуфлар ҳар доим кескин мунозаралар, тортишувлар, баҳслар олиб боришган ва бу баҳслар ҳалигача давом этмоқда. Хуллас, «борлик» фалсафадаги энг умумий тушунчадир. Борликқа аксил тушунча сифатида «йўқлик» тушунчасини ишлатишади. Йўқлик ҳеч нимани, яъни назарда тutilган жойда ҳеч нима мавжуд эмаслигини англатади.

Борлик илгари мавжуд бўлган, ҳозир мавжуд ва келажакда мавжуд бўладиган *объектив ҳамда субъектив реаллик*ни ҳам ўзига қамраб олади. Яъни табиат, инсон, фикрлар, ғоялар, жамият ҳаммаси турли шаклларда мавжуддир. Уларнинг барчаси мавжуд бўлганлиги учун ҳам яхлит ягона борликни ташкил этади.

Кўпинча борликни инсон онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда *мавжуд бўлган реаллик*ни ифодаловчи фалсафий категория сифатида таърифлашади. Бундай таърифнинг камчилиги шундаки, бу таърифда борлик объектив реаллик тушунчаси билан айнанлашиб қолган.

Аслида эса борлик категорияси умумийлашган абстракция бўлиб мавжудлик белгиси бўйича турли хил ҳодисалар, предметлар ва жараёнларни ўзида бирлаштиради. Табиий объектлар, уларнинг хоссалари, алоқадорликлари ва муносабатлари, кишилар жамоаси ва айрим одамлар, ижтимоий ташкилотлар, инсон онгининг ҳолати ва бошқалар ҳам борлик тушунчасига киради. Борлик нафақат предметларни, жисмларни, объектив реалликни, балки, маънавий ҳодисаларни, руҳиятни, онг ва тасаввурни, *субъектив реаллик*ни ҳам ўзига қамраб олади.

Борликнинг асосий соҳаларига табиат, жамият ва онг киради. Бу соҳалар учун умумий жиҳат - уларнинг мавжудлигидадир. А.Г.Спиркин шундай ёзади «Барча мавжуд нарсалар борликқа мансубдир. Уларга моддий жисмлар ҳам, барча (физик, химик, геологик, биологик, ижтимоий, психологик,

маънавий) жараёнлар ҳам, уларнинг хоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳам киради. У чуқур ҳаёлотнинг меваси бўлган эртак ва афсоналар, хатто беморнинг ҳаёлидаги алаҳсирашлар ҳам, борлиқнинг қисми бўлган маънавий реаллик сифатида мавжуддир». Шундай қилиб «руҳ ва материя, ҳеч бўлмаганда мавжудлик сифатида умумийликка эгадир» (И.Дицген). Шубҳасиз, улар бир-бирларидан фарқ ҳам қилишади. Агар моддийлик ва маънавийликни бир-бирига таққосласак, моддийлик субъектдан мустақил равишда, маънавийлик эса унга боғлиқ равишда мавжуд бўлади. Шундай қилиб, борлиқ моҳият жиҳатидан *моддий борлиқ* ва *маънавий борлиққа* бўлинади.

Фалсафага оид бир дарсликда ҳақли равишда шундай деб ёзилган: «Борлиқ - бу тушунишни талаб қиладиган ва тушуниш асосида юзага чиқадиган, шаклланадиган нарса. Борлиқ - бу предметларнинг кўриниши ёки шаклларида бири эмас, предметлар синфининг умумий тушунчаси ҳам эмас, борлиқ - бу мавжудликнинг борлиғидир. Борлиқ - бу борлиқни англашда нима кутилаётган ва тушунилаётган бўлса, ўшаниг ўзидир». Бу таърифдан, борлиққа қайси жиҳатдан ёндашсак - у ўша хусусиятни ўзида мужассамлаштиради, нимаики воқий бўлса, борлиқ уларнинг ҳаммасини ўзига қамраб олади, деган маъно келиб чиқади. Шу жиҳатдан тадқиқотчилар борлиқни турли шаклларга бўлиб ўрганишади.

Борлиқни шаклларга ажратишда унинг асосида, моҳиятида нималар ётишига эътибор қаратиш лозим. Шу тариқа фалсафада *субстанция* категорияси шаклланган. Субстанция (лотин. *substantia* - моҳият, асосида ётувчи нимадир) муайян нарсалар, воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар хилма-хиллигининг ички бирлигида намоён бўлувчи моҳият.

Субстанция дейилганда фалсафада дастлабки пайтларда борлиқ, табиат, жамият, инсон ва дунёдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асосида ётувчи моддий ёки руҳий моҳият анг-ланган. Ўрта аср Шарқ фалсафаси намояндалари ал-Киндий, Закариё Розий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд асарларида субстанция деб ҳамма нарсанинг моддий ёки маънавий асоси, моҳияти тушуниланган. Субстанцияга қарама-қарши тушунча *«акциденция»* деб аталган. Акциденция (лот. *accidentia* - ўткинчи, тасодифий) нарса ва ҳодисаларнинг ўткинчи сифатларини ифодалайди. Форобийнинг ёзишича, «оламда субстанция ва акциденция ҳамда уларни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир»; «Акциденцияни сезгилар оқрали ҳис этиш мумкин, субстанцияни эса фақат ақл англаб етади»; «Масалан, олма - субстанция бўлса, унинг қизиллиги эса акциденциядир». Субстанцияни талқин этишда фалсафада икки хил - *онтологик* ва *гносеологик* йўналиш бор. Онтологик йўналиш бўйича Ф.Бэкон субстанция борлиқнинг энг туб асосида ётади деб ҳисоблаган ва субстанцияни муайян нарсаларнинг шакли билан айнанлаштирган. Р.Декарт борлиқнинг асосида икки хил мустақил субстанция: моддий ва маънавий субстанция ётади дейди. Моддий субстанция борлиқнинг кўлами билан, маънавий субстанция эса тафаккур билан белгиланади. Б.Спиноза эса тафаккур ва кўлам - икки хил мустақил субстанция эмас, балки ягона субстанциянинг икки хил атрибутидир

(атрибут - ажралмас хусусияти дегани). Г.Лейбницнинг фикрича, оламнинг асосида кўплаб мустақил субстанциялар (монадалар) ётади.

Гносеологик йўналиш бўйича, субстанция оламнинг асосида ётувчи шартли ғоялардан иборатдир (Ж.Локк). Ж.Беркли эса ҳам моддий, ҳам маънавий субстанциянинг мавжудлигини инкор этган ва у субстанция деб дунёни идрок қилишнинг гипотетик ассоциациясини англаган. И.Кантнинг нуқтаи назарича, «у шундай бир доимий нарсаки, фақат унга нисбатангина ҳамма вақтинчалик, ўткинчи ҳодисаларни аниқлаш мумкин». Хегел «абсолют ғоя», «абсолют рух»ни субстанция деб қараб, уни нарсаларнинг муҳим, ўзгарувчан, ривожланувчи томонларининг яхлитлигидир, деб ҳисоблайди. Баъзи бир ҳозирги замон фалсафий концепцияларида субстанция категориясига нисбатан салбий муносабатларни кузатиш мумкин. Масалан, неопозитивистлар субстанция одамларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурларини кўполлаштиради, деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича, бу категория борлиқнинг моҳиятини содда ва жайдари кўринишда тушуниш натижасида пайдо бўлган.

Оламнинг тузилишини тушуниш яна бир тушунча «субстрат» категорияси билан ҳам боғлангандир. *Субстрат* (лот. *substratum* - асос, тўшама, таглик) нарса ва ҳодисаларнинг умумий моддий асоси; нисбатан оддий ва сифат жиҳатдан элементар бўлган моддий ёки ғоявий тузилмалар мажмуаси. Айрим фалсафий концепцияларда субстрат деб дунёни ташкил этувчи мутлақ элементар ва бўлинмас асослар тушунилган. Масалан, қадимги Ҳинд фалсафасида оламнинг асосида тўртта бўлинмас унсур - сув, ҳаво, тупроқ ва олов ётади деб таълим берилади. Бундай қараш Марказий Осиёда яратилган «Авесто» да ҳам учрайди. Қадимги Юнон фалсафасида Левкипп, Демокрит, Эпикур, Лукреций фикрича, дунё атомлар ва бўшлиқдан ташкил топган, Анаксимандр - апейрондан, Афлотун - ғоя, руҳдан, Фалес - сувдан, Гераклит - оловдан иборат деб таълим берган. Форобийнинг ёзишича, қадимги юнон файласуфлари ҳар қандай нарса қандайдир бир субстратдан ташкил топганлигини уқтириш билан бир қаторда, унинг абсолют ва ўзгармаслигини таъкидлашган. Хуллас, ҳар қандай объектнинг нималардан ташкил топганлиги, системанинг асосида шу системани ташкил этувчи асосни ахтариш - субстратни ахтаришдир. Масалан, РНК, ДНК ва оқсиллар биологик организмлар учун субстрат бўлса, ЭҲМларнинг асосида ахборотлар алмашуви жараёни субстрат бўлиб келади. Борлиқнинг асосида ётувчи бирламчи моҳиятни ахтариш - *субстанциал ёндашув* бўлса, ҳар қандай системанинг, умуман борлиқнинг нималардан бунёд қилинганлигини, таркиб топган-лигини, ташкил топганлигини, «қурилганлигини» ахтариш *субстракт ёндашувдир*.

Ҳар иккала ёндашувда ҳам бирмунча бирёқламалик, воқеликни субстанция ёки субстратга боғлаб қўйиш, унинг мураккаблиги ва хилма-хиллигини эътибордан четлаштириш кўзга ташланади. Аслида борлиққа янада кенгрок, умумийроқ нуқтаи назардан ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ёндашиш борлиқни йўқлик, яъни «ҳеч нима» орқали ифодалаш билан боғлангандир.

Борлиқ тушунчасига қарама-қарши тушунча - бу *йўқлик*дир. Агар борлиқ тушунчаси *ниманингдир мавжудлигини* ифодаласа, йўқлик тушунчаси эса ўша жойда *ниманингдир мавжуд эмаслигини* англатиб, «*нима*»нинг акси бўлган «*ҳеч нима*»ни акс эттиради. Борлиқ, юқорида қайд этганимиздек, абсолют мазмунга эга бўлиб, муайян (конкрет) нарсалар шаклида ва нисбатан муайян сифатий ҳолда мавжуд бўлган яхлит объектив ва субъектив реалликни ўзига қамраб олади.

Йўқлик эса нисбий мазмундаги тушунча бўлиб, қаердадир ёки нимададир, *ниманингдир* айна пайтда мавжуд эмаслигини ифодалайди. Масалан, йўқлик деб ўтмишдаги ва келажакдаги ҳодисаларнинг ҳозирги замонда (айни шу вақтда) йўқлигини айтишади. Бугунги ҳодиса кеча ҳали йўқ эди, аммо потенциал (имкониятдаги) борлиқ сифатида мавжуд эди. Эртанги ҳодиса ҳам ҳозирча йўқлик, аммо потенциал борлиқдир. Биз ўтмишни бугунги кунда қолдирган изига қараб, келажакни эса бугунги ҳодисалардаги ўзгариш суръати (теми) ва тенденцияларига қараб баҳолаймиз. Бугунги воқелик эртага йўқликка айланади, кўпгина тирик жониворлар эртага ўлик бўлади, яъни ҳаёт ўлимга айланади. Ўлим - бу ҳаётнинг йўқлигидир. Олинган индивиднинг ҳаётий борлиғи у ўлгач, йўқликка айланади. Аммо, унинг қолдиқлари, танаси бирдан йўқолмаслиги мумкин. Улар ҳам йўқолгач, одамлар хотирасида унинг сиймоси қолиши мумкин. Хуллас, абсолют (мутлак) йўқликнинг ўзи йўқдир. *Йўқлик* шу маънода *нисбий* мазмун касб этади.

Йўқлик(ҳеч нима)ни *гносеологик маънода* ҳам тушуниш мумкин. Биз йўқ деб ҳисоблаган объектлар ҳозирча бизнинг фикр доирамиздан (билиш чегарасидан) четда қолган бўлиши ҳам мумкин. Воқеликнинг муайян жойида маълум бир синфга мансуб объектлар, уларнинг муносабат ва алоқадорликларининг учрамаслигини ҳам йўқлик дейиш мумкин. Масалан, физик вакуумда бизга маълум бўлган бирор физик объект учрамайди. Аслида, у жойда ҳам биз ҳали билмайдиган шаклдаги гипотетик оламлар ва уларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари, қонуниятлари мавжуддир. Ўтган асрларда электромагнит майдони, кўпгина элементар заррачаларнинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввурлар йўқ эди. Аниқроғи, биз уларнинг мавжудлигини билмас эдик. Улар биз учун «йўқлик» ҳисобланар эди. Мана шунга «борлиқ ва йўқликни гносеологик тушуниш» дейилади.

Борлиқ воқеликнинг энг умумий, ички ва ташқи, моҳияти ва мазмунига алоқадор барча жиҳатларини акс эттирса, *мавжудлик* эса воқеликнинг ташқи, кўзга ташланадиган, шаклига алоқадор ва тажриба воситасида билиб олиннадиган томонини ифодалайди. Борлиқ эса воқеликнинг чуқур моҳиятини ҳам қамраб олиб, ақл воситасидагина билиб олинади, дейилади. *Мавжудлик* сўзи лотинчада *ex(s)istentia* деб аталиб, бу сўз лотинча - *ex(s)isto* дан олинган бўлиб - мавжудман деган маънони англатади. Экзистенциализм – мавжудлик фалсафаси шу сўздан олинган. *Реаллик* эса борлиқнинг муайян объектда мавжуд бўлган мужассамлашган қисмини ифодалайди. Реаллик борлиқнинг айна пайтдаги мавжуд қисмидир.

Моддий ва ғоявий борлиқ. Атрофимизни ўраб турган дунё икки хил реалликдан ташкил топгандир. Объектив реаллик ва субъектив реаллик. Онгимиздан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган реаллик *объектив реаллик* дейилади. Бу тушунчани материалистлар материя тушунчаси билан айнан бир маънода ишлатишади. Реалликнинг инсон онги билан боғлиқ бўлган ва онгининг маҳсули ҳисобланган қисми *субъектив реаллик* дейилади. Объектив реаллик моддий борлиқ тушунчасига мос келса, субъектив реаллик эса борлиқнинг ғоявий шаклига мувофиқ келади. Материализм вакиллари борлиқнинг ғоявий шакли моддий шаклининг маҳсули, деб ҳисоблашади. Идеализм вакиллари эса моддийлик ғоявийликнинг ижоди ёки ғоявийликнинг намоён бўлиш шаклидир.

Ақтуал ва потенциал борлиқ. Ақтуал борлиқ борлиқнинг айна пайтда ва шу жойдаги воқеликда намоён бўлиб турган ва шу воқелик билан алоқадорликдаги қисми. Бу объектив реаллик тушунчасига мос келади, чунки объектив реаллик борлиқнинг шу жойда берилган ва шу онда амал қилаётган қисмидир. Дунёнинг ҳамма томони бирдан берилган эмас. Биз борлиқнинг ҳозирги замонга тегишли қисми билангина алоқадамиз. Бу қисми ўтмишга айланиб, унинг ўрнини келажакдаги қисми эгаллайди. Ҳозирги замонда келгуси воқеликнинг куртаклари мужассамлашган бўлади. Ақтуал борлиқнинг ҳали воқеликка айланмаган ва келгусида воқеликка айланадиган муртак ҳолидаги қисми потенциал борлиқ дейилади. Потенциал борлиқ ҳали воқеликка айланишга улгурмаган, салоҳиётдаги ақтуал борлиқдир.

Реал ва виртуал борлиқ. Борлиқнинг биз учун мавжуд қисми реал борлиқ дейилади. Реал борлиқни нақд борлиқ ҳам дейиш мумкин. Аммо борлиқнинг шундай қисми ҳам борки, унинг бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Борлиқнинг бундай қисми эҳтимолий мазмунга эга. У ҳали реалликдан узоқда. Мана шундай мазмундаги борлиқ виртуал (лот. *virtuales* - эҳтимол) борлиқ дейилади.

Табиий ва ижтимоий борлиқ. Табиий борлиқ деганда одатда атрофимиздаги жисмоний нарсалар (жисмлар), жараёнлар, табиатнинг ҳолатлари назарда тутилади. Табиий борлиқ икки қисмга ажралади: биринчиси - азалий табиий борлиқ, яъни табиатнинг табиий борлиғи. У инсондан илгари инсоннинг иштирокисиз мавжуд бўлган. Буни *бирламчи табиат* деб ҳам аташади; иккинчиси - инсон иштироки билан вужудга келган нарсалар (жисмлар), ҳодиса ва жараёнларни ўз ичига олувчи ҳосилавий табиий борлиқ. Уни *иккиламчи табиат* деб ҳам аташ мумкин.

Иккиламчи табиат доирасида борлиқнинг қуйидаги кўринишларини кузатиш мумкин:

- инсон борлиғи - инсоннинг нарсалар дунёсидаги борлиғи ва махсус инсоний борлиқдан иборат;

- маънавий борлиқ - индивидуаллашган ва объективлашган (индивидуалликдан ташқаридаги) маънавий борлиқдан иборат;

- социал борлиқ - айрим одамнинг жамиятдаги ва тарих жараёнидаги борлиғи ҳамда жамиятнинг борлиғи - ижтимоий борлиқ.

Оламда нимаики мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси биргаликда кенг маънода «*яхлит дунё*»ни ташкил этади ва уни баъзан «*ҳақиқий борлиқ*» деб ҳам аташади. Форобий барча мавжуд нарсаларнинг йиғиндиси дунёни ташкил қилади, «хамма нарсанинг умумий жинси оламдир» ва «оламдан ташқарида ҳеч нима йўқдир» деб ҳисоблаган. Яхлит ҳолда бутун дунёнинг асосида нима ётади? Бу саволга жавоб беришда файласуфлар турли хил концепцияларда фикр юритишади. Бу жойда асосан уч хил муҳим концепцияни кўрсатиш мумкин. Уларга *монистик*, *дуалистик* ва *плюралистик* концепциялар киради.

айтишса, идеалистик монизм тарафдорлари дунёнинг асосида битта ғоявий негиз, ғоявий, маънавий, илоҳий субстанция ётади дейишади.

Дуализм (лот.*dualis* - иккиланган) вакилларининг фикрича, дунёнинг асосида иккита мустақил негиз: ҳам моддий, ҳам ғоявий (маънавий, илоҳий) негиз ётади, деб ҳисоблашади. Арасту дуалист бўлган, унинг фикрича, дунёнинг асосида материя ва шакл ётади, материя пассив ва инерт негиз бўлса, шакл эса фаол, актив, яратувчан негиздир.

Плюрализм (лот. *pluralis* - кўпчилик) вакилларининг айтишича, борлиқнинг асосида кўплаб, бир-биридан мустақил моддий ва ғоявий негизлар ётади. Айрим плюралистлар моддий негизларга урғу беришади. Уларни материалистик плюрализм вакиллари дейиш мумкин. Масалан, қадимги хитой, қадимги ҳинд, қадимги юнон материалистлари борлиқ олов, сув, ҳаво ва тупроқдан ташкил топган дейишган. Бошқа йўналишдаги плюралистлар эса маънавий, ғоявий субстанцияларга устуворлик беришган (уларни идеалистик плюрализм вакиллари дейишади). Масалан, Мах ва Авенариус дунёнинг асосида ётувчи элементлар турли шаклдаги сезгилардан иборатдир, деб ҳисоблайди. Шунингдек, дунёнинг асосида кўплаб ҳам моддий, ҳам маънавий (бир хил даражада) элементлар ётади (Демокритда бу элементлар атомлар, Лейбницада ғоявий монадалар) деб ҳисобловчи плюралистлар ҳам бор.

Борлиқ бизнинг мавжудлигимиз асоси, нотирик, тирик табиатнинг яшаш усулидир. Борлиқ йўқдан бор бўлмайди бордан йўқ бўлмайди. Дунёдаги барча нарсалар бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо қилади. Борлиқнинг асоси бирламчи табиат ва иккиламчи табиат бўлиб, улар доимо узвий алоқадор.

Монизм (юнон. *monos* - битта) концепцияси вакиллари дунёнинг асосида битта манба (битта субстанция) ётади деб ҳисоблашади. Материалистик монизм тарафдорлари бу манба моддий манбадир деб ҳисоблашади.

1.3. Ижтимоий фалсафа ва унинг замонавий концепциялари

Ҳозирги давр инсоният тарихининг бурилиш даврларидан биридир. Даврнинг ушбу хусусиятини жаҳонда, хусусан мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган туб ўзгаришларда яққол кўриш мумкин.

Дунёда ва мамлакатимизда содир бўлаётган ҳодиса – жараёнларни тушуниш, уларга тўғри муносабатни шакллантириш, уларни ҳозирги куннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб баҳолаш, воқеликдан оқилона хулоса

чиқариш, пировард натижада олам ва одамни англаш фалсафа фани соҳаларидан бири бўлган ижтимоий фалсафа ҳақида чуқур билимга эга бўлиши талаб этади. Ижтимоий борлиқ ҳақида ҳаққоний билимга эга бўлиш учун, аввало, “ижтимоий фалсафа” тушунчасининг моҳияти ва мазмунига алоҳида аҳамият бериш лозим. Бу тушунча баъзан “жамият фалсафаси”, “социал фалсафа” “инсон фалсафаси” шаклида ҳам қўлланилади. “Ижтимоий фалсафа” тушунчаси “ижтимоийлик”, “ижтимоий ҳодиса” “ижтимоий жараён” тушунчалари билан узвий боғлиқдир. Бу тушунчалар жамиятдаги воқеа ва ҳодисалар жараёнларини ифодалайди.

Ижтимоий борлиқ, инсоннинг биосоциал моҳиятини намоён этиш имкониятлари, ижтимоий жараёнларнинг шаклланиши ва ривожланиш қонуниятлари ижтимоий фалсафанинг фан сифатидаги баҳс мавзуларини ташкил этади. Жамият бир бутун яхлит тизим сифатида ривожланадими? Унинг ҳаракатлантирувчи кучлари нимада? Ижтимоий борлиқ нима? Унинг мураккаб хилма-хил қирралари нималардан ибодат? Инсон қандай пайдо бўлган, унинг сиру-асрорлари нимада? Шахснинг жамият тараққиётидаги роли қандай? Инсон ижтимоий борлиқ моҳиятини, унинг истиқболини аввалдан билишга қодирми? Умумбашарий муаммолар, уларни ҳал қилиш йўллари қандай? Мазкур саволларга жавоб бериш ва илмий фалсафий дунёқарашни шакллантириш ижтимоий фалсафанинг муҳим вазифасидир.

Ижтимоий фалсафий билимлар қадим-қадимдан мавжуд бўлган. Дастлабки ижтимоий фалсафий билимлар кўплаб Шарқ ва Ғарб мамлакатларида вужудга келганлиги жаҳон олимлари томонидан эътироф этилган. Қадимги Шарқ мамлакатларида (Ҳиндистон, Хитой, Миср, Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна, Шош, Афросиёб) инсон ва жамият, масалаларига алоҳида аҳамият қаратилган.

Чунончи Марказий Осиёда инсон ва табиатга оид ижтимоий фалсафий қарашлар “Авесто”даги ҳикмат, мақол ва ривоятларда ўз ифодасини топган. Қадимги юнонларнинг Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқалари илмий-маданий соҳалардаги муносабатлар учун кенг йўл очиб берган. Айни пайтда, бу алоқалар қадимги Юнонистондаги ижтимоий-фалсафий билимларнинг ривожланиши учун ҳам имкон яратган. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда Сукрот, Афлотун, Протогар, Гераклит, Арастунинг инсон, давлат, жамият, ҳақидаги билимларнинг ривожига оид таълимотларини алоҳида таъкидлаш лозим. Қадимги юнонларга хос изланувчанлик, хурфикрлилик кўплаб ижтимоий фалсафий оқимлар ва мактабларнинг шаклланишига олиб келган. Антик дунё яратган инсон ва жамият фалсафаси Осиё мутафаккирларининг ижодий фаолиятида ривожлантирилди, уларнинг илмий қарашлари жамият ва инсон ҳақидаги фаннинг тараққиётида муҳим рол ўйнаган. Ғарбда Рим империясининг кулаши фақат сиёсий соҳада эмас, балки илмий-маданий соҳаларда ҳам таназулни кучайтирди. Бироқ, инсон ва жамият ҳаёти билан боғлиқ таълимотлар, изланишлар бутунлай тўхтаб қолмаган. Бу даврда яратилган илғор ижтимоий фалсафий анъаналар Марказий Осиёда янада ривожланди, янги кашфиётлар қилинди. IX-XII асрларда араб халифалари Хорун ар- Рашид, унинг ўғли Маъмун ва хоразмшоҳ Маъмуннинг

ҳомийлигида ўша даврнинг ўзига хос фанлар академиялари хусусан, IX аср ўрталарида Бағдодда «Байт ал-ҳикма» («Донишмандлар уйи»), Хоразмда «Маъмун академияси» вужудга келди. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Мусо ал Хоразмий, Аҳмад ал Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Марғиноний ва бошқалар жамиятшунослик, фикҳ, сиёсатга оид фанларни янада ривожлантирдилар. Шарқда илмий ижтимоий фалсафий билимларнинг ривожланиши диний ақидаларни инкор этмагани ҳолда инсонни янада камол топтиришга, борлиқ моҳиятини ақл ва тафаккур воситасида билишга асосланган эди. Ўрта асрларда яшаган Шарқ олимлари қадимги юнон мутафаккирларининг илғор анъаналарини давом эттирганлар, илмий билишнинг янги усулларини таклиф этганлар.

Шарқ фалсафий тафаккури одил жамиятга интилиш баркамол инсон шахсини шакллантириш, ижтимоий муносабатларни янада такомиллаштириш, табиат сирларини билиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган эди.

Марказий Осиё мутафаккирларининг илғор илмий қарашлари ва асарлари Европада илм-фаннинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган. Европаликлар Албарон (Ал-Беруний), Авиценна (Ибн Сино), Ал-Фраганус (Ал-Фарғоний), Улуғбек ва бошқаларнинг илмий меросини чуқур ўргандилар, уларнинг анъаналарини давом эттирдилар. Масалан, буюк италян мутафаккири Данте Алегери «Илоҳий комедия» (XIV аср) асарида Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирларни жаҳоннинг буюк алломалари қаторига қўйди ва улуғлаган. Марказий Осиё олимларининг жаҳон фани ривожига қўшган ҳиссалари математика, алгебра, астрономия, минералогия, геодезия, география, тиббиёт, тарих, тилшунослик, мантиқ, фалсафа ривожига яққол кўзга ташланади. Мусо ал Хоразмий математиканинг янги соҳаси – алгебрага асос солди. Ибн Сино «Тиб қонунлари» асари билан тиббиётни илмий асосга қўйди. Унинг асарлари Европада кўп асрлар давомида муҳим қўлланма бўлиб келди ва келмоқда. Мирзо Улуғбекнинг астрономияга оид «Зижи жадиди Кўрагоний» асари жаҳон фанига қўшилган муҳим ҳисса бўлди. Бу каби қатор асарлар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

Мавжуд адабиётларда таъкидланишича, Европада фаннинг алоҳида фаолият шакли сифатида ривожланиши XVI- XVII асрларга тўғри келади. Бу даврда Иоганн Кеплер, Галилео Галилей, Жордано Бруно, Исаак Ньютон асарлари вужудга келди. Инглиз мутафаккири Фрэнсис Бэкон, француз олими Рене Декарт илмий билиш методларини ишлаб чиқдилар. Фаннинг табиатни ўзлаштириш ва жамиятни такомиллаштиришдаги аҳамиятига юксак баҳо бериб, «Билим кучдир» шиорини илгари сурдилар.

Бу даврда фан ва фалсафа, жамият фалсафаси бир-биридан кескин ажралмаган эди. Улар ўз асарларини «позитив экспериментал фалсафа» деб атар эдилар. Европада илм-фан, айниқса, ижтимоий фалсафа ривожланиши кишиларнинг олам ҳақидаги қарашларини тубдан ўзгартирди. Жамиятга дунёвийлик нуқтаи назаридан қараш имконияти вужудга келди, яъни ижтимоий воқеликка диний қарашдан кескин фарқ қиладиган илмий ёндашув

шаклланди.

Жаҳон ижтимоий-фалсафий таълимотининг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ ҳамда Ғарб олимлари муносиб ҳисса қўшдилар. Ижтимоий тараққиётнинг маълум даврларида Шарқ мамлакатлари етакчилик мавқеини эгаллаган. Осиё ва Европа мамлакатлари халқларининг жаҳон фалсафа фани ривожига ролини бир ёқлама бўрттириш ёки камситиш хато. Ҳар қандай фан, ўз моҳиятига кўра, умумбашарийдир. Ер юзидаги ҳар бир халқ катта-кичиклигидан қатъий назар, унинг ривожига муносиб ҳисса қўшган.

XIX асрнинг ўрталарида табиатшунослик фанларида қилинган буюк кашфиётлар (эволюцион назария, хужайра назарияси, энергиянинг сақланиши ва ўзгариши қонуни) фалсафий дунёқарашнинг ўзгаришига, жамият тўғрисидаги илмий назарияларнинг вужудга келишига туртки берди.

XIX асрнинг охирига келиб, фаннинг муҳим соҳаларида эришилган ютуқлар фан тараққиётида янги давр бошланганидан далолат берди. Физика соҳасида оптика, термодинамика, электр ва магнетизмнинг ўрганилиши, Д.И.Менделеевнинг элементлар даврий системасининг яратилиши, химия соҳасида кимёвий бирикмалар хоссаларининг ўрганилиши, математикада аналитик геометрия ва математик анализ каби илмларда яққол кўринди. Бу даврда социологиянинг мустақил фан сифатида ривожланиши ижтимоий зиддиятларни оқилона ҳал этиш ва жамият истиқболини белгилаш имконини берди. Европа олимларининг табиатшунослик фанлари соҳасида эришган ютуқлари янги фалсафий таълимотларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, И. Ньютоннинг кашфиётлари табиат ва жамиятнинг илмий манзарасини яратишга, Чарльз Дарвиннинг илмий кашфиётлари эса, бутун олам эволюцияси тўғрисидаги фалсафий қарашнинг шаклланишига, оламнинг яхлит бирлиги, органик ва ноорганик табиат ҳамда жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг шаклланишига олиб келди. XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган жадидчилик ҳаракатининг машҳур вакиллари Исмоилбек Гаспирали, Абдулла Авлоний, Беҳбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий ва бошқалар Ўзбекистонда фан ва маърифатни кенг ривожлантириш ғоясини илгари сурдилар. Ўлкада ўрта асрчилик бидъатларига қарши мавжуд сиёсий тузумни ислоҳ қилиш зарурлигини англаб етдилар. Ўлка аҳолисини жаҳоннинг илғор фан техника ютуқларидан баҳраманд этишга ҳаракат қилдилар. Бироқ Россия томонидан Туркистоннинг мустамлака ўлкага айлантирилиши, мустабид тузум Туркистон халқларининг илм-фан ва замонавий техника сирларини эгаллаши, бой маънавий меросдан баҳраманд бўлиши, аждодларнинг илғор илмий-маданий анъаналарини ривожлантиришга имкон бермади.

Миллий мустақиллик туфайли халқимизнинг кўп асрлик маънавий-интеллектуал меросини ўрганиш, жаҳон илм-фан ва техникаси ютуқларидан баҳраманд бўлиш, жаҳоннинг машҳур илм даргоҳларида ўқиш ўрганиш имконияти вужудга келди. Айниқса, баркамол инсон шахсини шакллантиришда илм-фан хулосаларига таяниш ҳаётий заруриятга айланди. Республикамиз Биринчи Президенти И.А.Каримов асарларида илм фанни

ривожлантириш ислоҳотлар муваффақиятининг гарови, моддий фаровонлик асоси эканлигини ҳар томонлама асослаб берилди.

Ўзбекистоннинг жаҳондаги "тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, тараққий этиши, шубҳасиз, унинг илм-фан салоҳиятига бевосита боғлиқ. Бу эса бошқа фанлар қатори ижтимоий фалсафа ривожини учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Ижтимоий фалсафани антропология билан айниқлаштириш ярамайди. Ижтимоий фалсафа учун инсоннинг ўзи эмас, балки ундаги инсонийлик (ижтимоийлик) муҳимдир. Ҳолбуки, антропология инсонни айтиб бир вақтда ҳам биологик, ҳам психологик мавжудот сифатида ўрганади. Ижтимоий фалсафа учун инсоннинг асосий ижтимоий сифатлари, унинг ҳаёти ва шу орқали ижтимоий барқарорликни таъминлаш, тараққиёт йўналишларини белгилаш муҳимдир. Ижтимоий фалсафа жамиятда рўй берадиган ҳодиса ва жараёнларни таҳлил қилишда муайян тамойилларга таянади:

Жамиятга яхлит ва бир бутун тизим сифатида ёндашиш. Бунда ижтимоий тизим элементлари бир-бири билан узвий боғлиқ деб қаралади, улар ўртасидаги сабаб-оқибат алоқалари ва ички қонуниятларни ўрганишга алоҳида эътибор берилади.

Тарихий ёндашув. Бундай ёндашувда жамият ҳаётида рўй берадиган ҳодиса ҳамда жараёнлар ўзгариш ва ривожланиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Ижтимоий тизим таркибига кирувчи ҳар бир элемент бошқа элементлар билан узвий алоқадорликда ўрганилади. Зеро ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишда уларни тарихий асосдан сунъий равишда ажратиб олиш ярамайди.

Ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг ривожланиш манбаини ташкил этувчи зиддиятларни аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш, ҳам ижтимоий фалсафий тадқиқот тамойиллари қаторига киради.

Шу билан бирга ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни тарихий ворислик нуқтаи назаридан ўрганиш, тараққиётга ҳалақит бераётган консерватив, реакцион ҳодиса ва жараёнларни аниқлаш, жамият ривожланишини таҳлил қилишда мавҳумликдан аниқликка ва аксинча қараб бориш ҳам мазкур фанга хосдир.

Ижтимоий билиш ўз моҳият ва мазмунига кўра, табиий-илмий билишдан фарқланади. Ижтимоий билишга муқаррар равишда сиёсий мафкура, кадриятлар, ижтимоий-сиёсий идеаллар ўз таъсирини кўрсатади. Шу боисдан ҳам ижтимоий ва табиий-илмий билишни бир-бири билан айниқлаштириш ярамайди. (Ижтимоий билимнинг ўзига хос хусусиятлари қуйида алоҳида кўриб чиқилади).

Ижтимоий фалсафа жамиятда рўй бераётган барча ҳодиса ва жараёнларни миридан сиригача, уларнинг жузъий томонларини батафсил ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. (Бу социология фанининг вазифаси).

Маълумки, бирон-бир ижтимоий фан жамият ҳаётида рўй бераётган барча ҳодиса ва жараёнларни тўлалигича қамраб ололмайди. Ижтимоий фалсафа жамиятни билишда фақат фан хулосаларигагина эмас, балки бадиий

адабиёт, санъат, дин, сиёсат, мафкура соҳасида эришилган ютуқларга ҳам таянади. Ҳозирги пайтда ижтимоий фалсафада хилма-хил оқимлар ва мактаблар вужудга келганлигининг боиси ҳам ана шунда.

Ижтимоий фалсафа жамиятда рўй бераётган жараён ва ҳодисаларнинг туб моҳиятини тўлароқ акс эттириб, ижтимоий амалиётдан узилиб қолмасагина кадр-қимматга, илмий-назарий аҳамиятга эга бўлади.

Бу фаннинг инсонпарварлик, тараққийпарварлик моҳияти шундаки, у жамиятни аниқ бир мақсадга мувофиқ равишда оқилона бошқаришга ёрдам беради. Бироқ бошқа тизимларда бўлгани сингари жамиятда ҳам баъзан онглилик онгсизлик билан, тартиблилик тартибсизлик билан алмашилиб туради. Жамият аъзоларининг интеллектуал салоҳияти ортиб бориши билан жамиятни онгли равишда бошқариш, уни аниқ бир мақсадга йўналтириш имконияти ортиб боради.

Ижтимоий фалсафанинг дунёқараш ва методологик аҳамиятга эга бўлган қоидалари барча ижтимоий ҳамда гуманитар фанларнинг ривожланишига, жамиятни онгли бошқаришга яқиндан ёрдам беради.

Ижтимоий фалсафа қатор функцияларни бажаради. У, аввало, кишиларда ижтимоий воқелик тўғрисидаги қарашларни шакллантиради, одамларнинг ижтимоий борлиғи билан уларнинг онги ўртасидаги муносабат муаммосини ҳал этишга ёрдам беради. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, роли, инсон ҳаётининг маъноси сингари масалалар ҳақида баҳс юритади.

Ижтимоий фалсафанинг методологик функцияси ижтимоий фанларнинг ривожланиши, ҳодиса ва жараёнларни тадқиқ этишнинг умумий йўналишларини белгилашда, унинг қоидаларидан дастурул-амал сифатида фойдаланишда яққол кўзга ташланади.

Ижтимоий фалсафанинг прогностик функцияси шунда намоён бўладики, унинг қоидалари жамиятнинг ривожланиш истиқболларини олдиндан кўришга, кишилар фаолиятини билишга ёрдам беради, кишилар фаолияти эса жамият тараққиёти мазмунини белгилайди. Кишилар фалсафий билим, дунёқараш ва методологияни чуқурроқ эгаллаб боргани сайин ижтимоий фалсафанинг юқорида кўриб чиқилган функциялари янада тўлароқ намоён бўлади. Фалсафий тафаккур маданиятига эга бўлган кишиларда изчил ва тизимли фикрлаш, ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни диалектик боғлиқликда ўрганиш қобилияти шаклланади. Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз касб-кори ва ихтисосидан қатъи назар, жамият тўғрисидаги фалсафий билим ва таълимотларни чуқур эгаллаш орқалигина теварак-атрофда рўй бераётган ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатларини билиш, уларни бошқариш қобилиятига эга бўлади, бунёдкор, яратувчан кучга айланади. Зеро ижтимоий фалсафанинг инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳам ана шунда.

Жамиятни фалсафий билиш жамият тўғрисида энг умумий билимга эга бўлиш, жамиятни бир бутун ҳолда идрок этиш демакдир. Бундай билимга эга бўлиш орқалигина жамиятни ижтимоий тизим сифатида ўрганиш, уни ташкил этувчи элементлар фаолиятини мувофиқлаштиришга эришиш, жамиятнинг яхлитлиги ва барқарорлигини таъминлаш мумкин. Жамият

тўғрисидаги фалсафий билим барча ижтимоий ҳодисаларнинг умумий асосини аниқлашга, яъни ижтимоий ҳаёт барқарорлигининг фундаментал мезонларини белгилашга, жамиятни яхлит ҳолда сақлаб қолишга имкон беради.

Ижтимоий фалсафанинг фалсафий билимлар ва ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни, роли ҳамда баҳс мавзуи сингари масалаларга аниқлик киритиш муҳим вазифалардан биридир. Айниқса, ижтимоий фалсафа ва социология, тарих фалсафаси ва ижтимоий фалсафанинг ўзаро муносабатини аниқлаш ҳаётий заруриятга айланди. Гап шундаки, узок йиллар давомида собиқ совет жамиятида ўқитиб келинган тарихий материализмга айнаиб, бир вақтда ҳам ижтимоий фалсафа, ҳам социология сифатида қараб келинди. Ҳолбуки, ижтимоий фалсафа социологиядан ўз предмети, тушунчалари, билиш усулларига кўра тубдан фарқ қилади. Ижтимоий фалсафа-умумбашарий фалсафанинг таркибий қисми, яхлит жамият тўғрисидаги таълимот, эмпирик тадқиқотлар ва илмий фактларга таяниб, конкрет жамият тўғрисида аниқ тушунчалар беради. У социология ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг хулосалари, ютуқларига таяниб, жамиятнинг умумий манзараси, ижтимоий борлиқнинг ўзига хос тараққиёт қонунлари тўғрисида умумий тасаввурлар ҳосил қилишга имкон яратади. Ижтимоий фалсафа кишилик жамиятининг пайдо бўлиши, унинг моҳияти, инсоннинг ижтимоий табиати, унинг жамиятдаги ўрни ва роли тўғрисида баҳс юритади.

Ижтимоий фалсафа жамиятни тадқиқ этиш билан эмас, балки жамият тўғрисидаги фанларнинг ютуқларига таянган ҳолда ижтимоий-фалсафий дунёқарашни шакллантиришга алоҳида эътибор беради. Унинг тушунчалари (жамият, ижтимоий борлиқ, ижтимоий муносабат, индустриал жамият, постиндустриал жамият, халқ, миллат, шахс ва ҳ.о.) ҳаётда кўп қўлланилади. Ушбу тушунчалар умумбашарийлиги ва теран мазмундорлиги билан, ажралиб туради. Социологик тушунчалар эса конкрет ва илмийлиги билан тавсифланади. Чунончи, социологик тушунчалар (социал структура, социал страфикация, ижтимоий ҳаракат, ижтимоий макон, мобиллик, девиант хулқ-атвор, ижтимоий жараён, ижтимоий бирлик, ижтимоий институт ва ҳ.о.) алоҳида олинган конкрет жамият (ижтимоий тизим)нинг турли томонлари тўғрисида билим беради.

Ҳар бир алоҳидалиқда умумийлик ва ўзига хослик бор. Ижтимоий фалсафа бутун эътиборини алоҳидалиқдаги умумийликка қаратади. Ҳар бир халқ, мамлакат ёки конкрет жамият тараққиёти қанчалик ноёб, ўзига хос ва бетакрор бўлишига қарамай, ўзида умумбашарийлик, умумийликнинг муҳим белгиларини мужассамлаштиради. Ана шу умумий жиҳатлар қанчалик тўлароқ, яққолроқ намоён бўлиши билан яхлит жаҳон ҳамжамиятининг шаклланиши, умумий тинчлик ва тотувликнинг қарор топиши учун қулай ' имкониятлар вужудга кела бошлайди.

Ижтимоий фалсафа барча ижтимоий ва гуманитар фанларга, хусусан, социологияга йўналиш берадиган методологик асос бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий фан вакиллариининг эътиборини ижтимоий организмнинг нормал фаолият кўрсатишида, ҳар бир аъзо (элемент)нинг қандай роль ўйнашига,

ижтимоий тараққиётнинг бош мақсади нимадан иборат эканлигига қаратади. Ижтимоий фалсафа жамият ҳаётининг моддий, маънавий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий, бадиий-эстетик, экологик, этник, миллий, демографик жиҳатларига алоҳида эътибор беради.

Энг муҳим, мураккаб ва долзарб вазифа жамият ҳаётининг энг муҳим фалсафий муаммолари хусусида янгича фикр юритиш, илғор дунёқарашни шакллантиришдир. Бунда аввало, қуйидаги омилларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, ижтимоий фалсафа ижтимоий ҳаётни яхлит ҳолда тасвирлабгина қолмай, балки ижтимоий институтларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини ҳам белгилайди. Иккинчидан, ижтимоий фалсафада шахс ва жамият ўзаро муносабати масаласи муҳим ўрин тутаяди. Учинчидан, ижтимоий фалсафа жамиятнинг асосларини, яъни мавжудлик шарт-шароитларини аниқлайди, ижтимоий барқарорликни таъминлаш муаммолари устида бош қотиради. Ниҳоят, ижтимоий фалсафа ижтимоий ҳаётни илмий билишнинг методологик масалаларини ҳал этади.

Ижтимоий фалсафа бошқа ижтимоий фанлар: иқтисодий назария, социология, политология, тарих, ҳуқуқ, статистика каби фанлар билан яқин алоқадор. У мазкур фанлардан қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

а) ижтимоий ҳаётни юқори даражада таҳлил қилади, мавҳум тушунчалар, қонунлар ва тенденцияларни очиб беради, ўз хулосаларини умумий назария шаклида умумлаштиради;

б) конкрет ижтимоий фанлар учун ижтимоий ҳодисаларни билишда методологик асос ҳисобланади;

в) жамият ривожланишининг умумий қонунлари ва тенденцияларини ўрганади, у тарихий тараққиётнинг умумий назарияси ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафанинг умумназарий ва методологик вазифалари жамиятнинг моҳияти, ижтимоий ҳаётнинг асл мазмунини билишда, жамиятни яхлит ижтимоий система сифатида тадқиқ этиш, ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларини, жамиятнинг моддий ва маънавий асосларини атрофлича ўрганиш, тарихнинг моҳияти ва маъносини тўғри англаш, инсоннинг фалсафий муаммоларини тадқиқ этишда яққол намоён бўлади.

Ижтимоий фалсафа бошқа фанларнинг илмий назарияларини ишлаб чиқишда методологик асос ролини ўйнайди. Ҳар қандай ижтимоий фан жамият ривожланиши ва инсон тўғрисидаги фалсафий таълимотга таянади. У, аввало, инсонга хос “Мен”ни намоён этишни ҳаётий зарурият эканлигини асослаб беради ўзи ва жамият учун, интилувчи учун, ўз шароитларини ўзгартирмоқчи бўлган кишилар фаолиятининг назарий асосидир. Жамият ижтимоий муносабатларни тубдан ислоҳ қилиш, инсон фаолиятини янада фаоллаштириш, маданият ресурсларидан тўлароқ фойдаланишга эҳтиёж сезган вақтда ижтимоий фалсафага мурожаат қилади.

Ижтимоий фалсафанинг асосий вазифаларидан бири жамият нима, унинг инсон ҳаёти учун қандай аҳамияти бор, унинг ҳақиқий борлиги нимада ва у биздан нимани талаб этади сингари саволларга жавоб беришдир.

Ижтимоий фалсафанинг билиш объекти ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий

жараёнлардир.

Бу фан жамиятни билишда унга хос бўлган табиий томонларга, индивидуал, жиҳатларга эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг умумий қонуниятларини атрофлича тадқиқ этишга кўпроқ эътибор беради. Маълумки, ижтимоий ҳаёт иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларни ўз ичига олади. Ижтимоий ҳаракат ва ижтимоий муносабатларнинг асосий субъектлари ижтимоий гуруҳлар ёки яхлит жамиятдир. Ижтимоий фалсафа ана шу социал ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари, умумий қонуниятлари ва тенденциялари тўғрисидаги фалсафий қарашлар системасидир.

Ижтимоий фалсафа қатор функцияларни бажаради.

1. Гносеологик функция яхлит жамият ривожланишининг умумий қонун ва йўналишларини тадқиқ этиш, йирик ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий жараёнлар тўғрисида илмий билимлар бериш билан боғлиқ.
2. Методологик функция социал ҳодисаларни билишнинг илмий методлари тўғрисида билимлар беради; назария, категория, қонун, принципларни ишлаб чиқади.
3. Илмий башорат функцияси.
4. Дунёқараш функцияси.
5. Аксиологик (қадриятлар) функция.

Бу функциялар бир-бири билан узвий боғлиқ. Улар яхлит ҳолда ижтимоий-фалсафий билимларнинг ўзига хослиги ва моҳиятини белгилайди. Ижтимоий фалсафа - ўз моҳияти билан жамият истиқболини илмий асосда кўра оладиган фан. Унинг асосий вазифаси тарихий воқеаларни ва ижтимоий системанинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишлари (тенденциялари)нинг ҳал қилувчи омилларини аниқлашдир. Бу борада ижтимоий фалсафа билишнинг турли-туман назарий моделларидан ва усулларидан фойдаланади, билиш объектига ҳар томонлама тарихий жараёнга жаҳон тарихи нуқтаи назаридан ҳар томонлама ёндашади. Унда формацияли, цивилизацияли, кўп вариантли шакллар мавжуд. Бундай турли-туман ёндашувлар инсон ва жамият ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Ижтимоий фалсафа инсонга тарихнинг субъекти ва объекти сифатида қарайди, унинг ҳаётдаги ўрни, умрининг мазмуни, ҳаётининг маъноси каби масалаларга эътибор қаратади.

Назорат саволлари:

1. Фан нима? У қачон ва нима учун вужудга келди?
2. Фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати қандай?
3. Фаннинг вужудга келиши ва ривожланишининг асосий босқичларини айтиб беринг.
4. Онтология нимани ўрганади?
5. Нима учун «борлиқ» фалсафанинг асосий категорияси ҳисобланади?
6. Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси қандай ечилган?
7. Борлиқ қайси асосий шаклларда намоён бўлади?
8. Борлиқнинг турли шакллари ўзаро боғланадими?
9. Борлиқ муаммосининг фалсафий маъносини тушунтиринг.
10. Ижтимоий фалсафанинг предмети таъриф беринг.

11. Ижтимоий фалсафанинг фалсафа фани билан алоқаси нималардан иборат?

12. Ижтимоий фалсафанинг функцияларини таърифлаб беринг.

13. Ижтимоий фалсафанинг дунёқарашлик функцияси моҳиятини тушунтириб беринг.

14. Фалсафа ва ижтимоий фалсафанинг ўзаро алоқадорлигини қандай тушунасиз?

2-мавзу: ТАРКИБИЙ ФУНКЦИОНАЛ ЁНДАШУВ РЕЖА:

2.1. Таркибий функционал ёндашув, система, элемент, структура ва функция фалсафий тушунчалар сифатида;

2.2. Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий таҳлили.

2.1. Система, элемент, структура ва функция фалсафий тушунчалар сифатида. Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар система, структура ва элемент алоқадорлигига ҳам эга бўлади. Бутун ва қисм категорияларини система, структура, элемент категориялари тўлдиради ва ривожлантиради. Чунки улар маълум системалар тарзида мавжуд бўлиб, ўз тузилиши ва таркибига кўра эса муайян структурага эга ҳамда қатор элементлардан ташкил топган бўлади.

Система — бу борлиқдаги ўзаро боғлиқ, муайян тартибдаги бири-бирига таъсир ва акс таъсир қилиб турувчи нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг қонуниятли бирлигидир.

Система (тизим) тушунчаси қадимги юнон фалсафасида система (тизим) тушунчаси борлиқнинг тартиблилиги ва яхлитлиги сифатида тавсифланган. Ҳозирги талқинда система муайян яхлитликни ташкил этувчи қонуний муносабатлар ва алоқаларда бўлган элементларнинг органик тўплами сифатида тавсифланади. Система (юнон. systema – бирлаштириш, яратиш) – бир-бирининг ўртасида қонуний боғланиш ёки ўзаро алоқа мавжуд бўлган муайян элементлар йиғиндиси. Ҳар қандай системанинг структураси аввало унинг таркибий элементларига боғлиқ бўлади. Ўз навбатида, элементларнинг хоссалари ҳам кўп жиҳатдан ўзлари ҳосил қилган системанинг структураси билан белгиланади. Система ва элемент тушунчалари бутун ва қисм категорияларига яқин туради. Аммо улар айний тушунчалар эмас. Хусусан, қисм бўлинади, элемент – системанинг бошқа қисмларга ажралмайдиган компоненти ҳисобланади. Шунингдек система бутун билан ҳам солиштирилиши мумкин ва худди бутун каби, қисмларнинг алоқадорлиги, тартиблилиги ва уюшқоқлиги билан тавсифланади. Аммо бутунни ўрганишда унинг ўзига хос хусусиятини, сифат жиҳатидан муайянлигини аниқлаш вазифаси биринчи ўринга чиқади. Системали ёндашув системаларнинг сифат жиҳатидан ўзига хослигидан қатъий назар, улар хулқ-атворининг умумий тамойиллари ва қонунларини аниқлашни назарда тутди. Айни шу сабабли системалар жуда кенг миқёсда қўлланилади. Аммо ҳар қандай объектни ўрганишга нисбатан системали ёндашув доим ҳам самарали эмас. Бирон-бир рўзғор буюми (қошиқ ёки

чойнак, ёзув дафтари ва ш.к.)ни системали ўрганишнинг ҳожати йўқ. Баъзан шундай бир «тадқиқотлар» учрайдики, уларда системалар назарияси атамалари ишлатилган бўлса-да, уларни яратган сохта олимлар тавсифланаётган объект талқинига бирон-бир янги нарса киритмайди. Ҳозирги замон фанида системали ёндашувнинг икки йўли қўлланилади: биринчи – системалар тушунчасини муайян тарзда формаллаштириш ва уларнинг фан тилида тавсифланадиган умумий белгиларини аниқлаш; иккинчи – муайян системаларнинг типологик таҳлилидан фойдаланиш кабилардир.

Структура эса шу системани ташкил этган нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг тартиби, тузилиши, таркиби, жойлашиши ва ифодаланишидир. Структура ҳар бир нарса ёки ҳодисанинг, ҳар бир системанинг ажралмас туб хусусияти бўлиб, у муайян элементлардан ташкил топади. **Элемент** система структурасини ташкил қилган, нисбий мустақилликка эга бўлган тузилмадир. Ҳар бир система ўз структурасига кўра бир қанча ўзаро чамбарчас боғлиқ ва алоқадорликда бўлган элементлардан иборат бўлади.

Элемент – (лот. *elementum* – бирламчи модда) – бутуннинг нисбатан бўлинмас қисми. Қисм тушунчаси ўз ҳажмига кўра «элемент» тушунчасидан кенгроқ, чунки бу ҳар қандай қисм эмас, балки нисбатан бўлинмас қисм. Бунда «қисм» бутун тушунчаси билан, «элемент» эса – структура тушунчаси билан муносабатга киришади. Элемент нарсанинг бошқа бўлинмайдиган заррасини англатувчи категория. Хусусан, модда атомлардан ташкил топади ва атомлар модданинг элементлари ҳисобланади. Аммо бизга маълумки, атом парчланади. Нима учун биз элементар зарраларни модданинг элементлари деб ҳисобламаймиз? Шунинг учунки, элементар зарралар модданинг эмас, балки турли-туман майдонларнинг элементлари ҳисобланади. Структура – (лот. *structura* – тузилиш, жойлашув, тартиб) – нарсалар ва ҳодисаларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги қонуний алоқа усули. Структура системанинг тузилиши ва ички шакли, мазкур система элементлари ўртасидаги барқарор ўзаро алоқаларнинг бирлиги.

Система, структура ва элемент категориялари нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ана шу моддий системалар, структуралар ва элементларнинг ақлий инъикосларидир.

Одатда, ҳар бир система, ўзининг тузилишига кўра алоҳида системачаларга ажралиши, нисбий мустақил элементларга бўлиниши, уларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, бир бутунликни ташкил этиши каби хусусиятларга эгадир. Бунда системалар иерархияси шундаки, доимо бир қанча системачалар бирикиб, янги, ҳажм жиҳатидан кенгроқ системани ҳосил қила боради. Бу ҳолат янада юқорилашиб бориб, натижада, бир-бирига кирувчи, бир-бири билан боғлиқ, бирига нисбатан иккинчиси кенгроқ бўлиб борадиган системаларнинг олий бирлиги — бир бутун борлиқни қарор топтиради.

Умуман, ҳар бир системанинг ташкил топиши ва мавжуд бўлишида унинг структураси муҳим рол ўйнайди. Айни шу структура системадаги ўзаро таъсир ва акс таъсир қилувчи моддий таркибларни элементларга айлантиради.

Диалектика учун система, структура ва элемент категорияларининг ўзаро алоқадорлигини, уларнинг бир-бирига ўтишларини ва ҳар бирига хос алоҳида хусусиятларини кўрсатиш, уларнинг ўзаро умумийлиги ва бир-биридан фарқларини аниқлаш айниқса муҳимдир.

Структура нарса ва ҳодисалардаги, улардан ташкил топган системалардаги ўзаро боғлиқ кўйидаги уч маънони ифодалайди:

1. Структура нарса ёки ҳодисанинг бир хил ёки ҳар хил жинслигини, унинг муайян нисбий мустақил қисмларга, элементларга, компонентларга бўлинишини ифодалайди.

2. Структура нарса ёки ҳодисани ташкил этувчи қисмлар, бўлақлар, компонентлар ва элементларнинг ўзаро бир-бирига таъсир ва акс таъсирларини, улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни, бу боғланишларга оид қонуниятларни ифодалайди.

3. Структура, ниҳоят, нарса ёки ҳодисанинг қандай элементлардан ташкил топганлигидан қатъий назар, бу элементларнинг органик бирлигини, уларнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини ифодалайди. Шунинг учун структурани билиш бу, биринчидан, унинг элементларини аниқлаш, иккинчидан, мазкур элементларнинг ўзаро алоқадорликларини аниқлаш, ниҳоят, учинчидан, бу элементлар бир бутунлигининг ўзига хос табиатини тушуниб олишдир.

Демак, структура категорияси бутун бир системани ташкил этувчи элементлар алоқадорлигининг ўзига хос усулларини ва бу бир бутунлик доирасидаги элементларнинг ўзаро муносабатларини ифодалайди. Бунда ҳар бир элемент структуранинг нисбий мустақил компонент бўлиши билан бирга, ўзаро муайян қонуниятлар асосида бирлашиб, бир бутун системани вужудга келтиради.

Кейинги вақтларда табиатшунослик ва ижтимоий фанлар соҳаларида тадқиқот объектини чуқурроқ ўрганиш мақсадида системали ёндашиш, структуравий анализ усуллари ишлаб чиқилди. Бу усулларнинг қўлланилиши уларнинг самарадорлиги ва истиқболли эканлигини кўрсатмоқда. Айниқса, системали ёндашиш усули ўзининг муҳимлиги, ўрганилаётган предмет ва ҳодисалардаги барча алоқадорлик ва боғланишларни ҳисобга олиши билан диалектик усулларнинг таркибий қисмини ташкил этади.

Системаларнинг муҳим умумий хусусиятлари системали ёндашувнинг бир қанча тамойилларини таърифлаш имконини беради.

Биринчи – яхлитлик тамойили. Ҳар қандай система кўп сонли элементлардан ташкил топади, лекин уларнинг йиғиндисига боғлиқ эмас.

Иккинчи тамойил – система тузилишининг иерархиявийлиги: системанинг ҳар бир элементи мураккаб тузилишга эга бўлиб, нисбатан мустақил система сифатида қаралади. Айни вақтда ўрганилаётган система мураккаброқ система таркибига унинг элементларидан бири сифатида киради.

Учинчи тамойил – системани ташкил этувчи элементлар бир-бири билан муайян муносабатларга киришади. Уларнинг орасида энг муҳимлари система ташкил этувчи, системанинг яхлитлигини таъминловчи элементлардир.

Системани ўрганиш структуравий ва функционал ёндашувлардан фойдаланишни назарда тутлади.

Структуравий ёндашув системани унинг тузилиши ва шакли нуқтаи назаридан ўрганиш имконини беради.

Функционал ёндашув эса, системанинг хулқ-атвори ва бошқа системалар билан ўзаро алоқаларини тадқиқ этиш учун имконият яратади. Системаларнинг ўзаро алоқаси каузал, аниқ белгиланган ва статистик, яъни эҳтимол тутилган бўлиши мумкин. Системанинг муҳитдаги хулқ-атвори

актив ва реактив бўлиши мумкин. Системанинг актив хулқ-атвори мақсадлар нуқтаи назаридан тавсифланиши мумкин.

Системаларнинг ўзига хос хусусиятлари. Системаларнинг муҳим умумий хусусиятлари системали ёндашувнинг бир қанча тамойилларини таърифлаш имконини беради. Биринчи – яхлитлик тамойили. Ҳар қандай система кўп сонли элементлардан ташкил топади, лекин уларнинг йиғиндисига боғлиқ эмас. Иккинчи тамойил – системали тузилишининг иерархиявийлиги: системанинг ҳар бир элементи мураккаб тузилишга эга бўлиб, нисбатан мустақил система сифатида қаралади. Айтиш мумкин, ўрганилаётган система мураккаброқ система таркибига унинг элементларидан бири сифатида киради. Учинчи тамойил – системани ташкил этувчи элементлар бир-бири билан муайян муносабатларга киришади. Уларнинг орасида энг муҳимлари система ташкил этувчи, системанинг яхлитлигини таъминловчи элементлардир. Системани ўрганиш структуравий ва функционал ёндашувлардан фойдаланишни назарда тутати. Структуравий ёндашув системани унинг тузилиши ва шакли нуқтаи назаридан ўрганиш имконини беради. Функционал ёндашув эса, системанинг хулқ-атвори ва бошқа системалар билан ўзаро алоқаларини тадқиқ этиш учун имконият яратади. Системаларнинг ўзаро алоқаси каузал, аниқ белгиланган ва статистик, яъни эҳтимол тутилган бўлиши мумкин. Системанинг муҳитдаги хулқ-атвори актив ва реактив бўлиши мумкин. Системанинг актив хулқ-атвори мақсадлар нуқтаи назаридан тавсифланиши мумкин. Системаларнинг типлари. Системаларнинг умумий белгилари билан бир қаторда, муайян типлари фақат ўзигагина хос бўлган типологик белгиларга эгадир. Масалан, белгилар системаларини ўрганиш билан илмий билимнинг алоҳида соҳаси – семиотика шуғулланади. У бизнинг тил ҳақидаги, маданият турли тилларининг ўхшаш жиҳатлари ва фарқлари ҳақидаги тасаввурларимизни сезиларли даражада бойитади. Кибернетика бошқарувчи системалар хулқ-атворини ўрганадики, бу оқилона асосланган бошқарув системаларини яратиш имконини беради. Ўйинлар назарияси бизнинг конфликтлашаётган системалар ҳақидаги тасаввуримизни анча кенгайтиради, синергетика эса ўта мураккаб системалар хулқ-атворининг қонуниятларини аниқлайди. Шундай қилиб, система, структура ва элемент категориялари фан ва фалсафани янада бойитиб, муҳим методологик вазифани бажаради.

2.2. Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий таҳлили.

Биз дунё, материя тузилиши, макон, вақт, ҳаракат, ҳаёт, онг ва шу каби ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун асосан физика, астрономия ва биология каби табиатшунослик фанларига мурожаат этамиз. Лекин бу фалсафада борлиқ муаммолари ўрганилмайди, деган маънони англатмайди.

Бугунги кунда олимлар нотирик, тирик дунё ва ижтимоий дунё нима, деган саволларга жавоб топишда жиддий ютуқларга эришганлар. Улар дунё ҳақида ўтган асрларда яшаган ўз ҳамкасбларига қараганда тўлароқ ва теранроқ тасаввурга эгадирлар. Аммо, дунёнинг моҳияти ҳақидаги кўпгина муҳим саволларга ҳозир ҳам аниқ ва узил-кесил жавоблар мавжуд эмас. Масалан, нафақат макон ёки вақт тушунчаларига, балки нисбатан соддароқ ҳодиса бўлмиш гравитация тушунчасига ҳам дунёда бирон-бир физик

бугунги кунда ҳам аниқ (айни пайтда тажрибада тасдиқланадиган) таъриф бера олмайди.

Шу сабабли инсоннинг дунё ҳақидаги қарашларида муҳим рол ўйнайдиган, бироқ илмий ечимини топмаган муаммоларни фалсафий англаб етишга кучли эҳтиёж доимо мавжуд бўлган ва ҳозир ҳам сақланиб қолмоқда. Бу муаммоларнинг аксарияти ҳақли равишда «боқий» муаммолар деб аталади, чунки улар предмети мос келса ҳам билиш методлари ва воситалари ҳар хил бўлган фан ва фалсафа эътиборини ўзига жалб қилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, физика ва бошқа муайян фанларга жоиз бўлмаган нарсалар фалсафа учун жоиздир. Аниқ далилларга таянадиган ва уларга мувофиқ қарашлар бирлигига эришишга ҳаракат қиладиган табиатшуносликдан фарқли ўлароқ, фалсафа яқдилликка интилмайди ва айтиб бериш муаммолар бўйича баъзан қарама-қарши, бир-бирини истисно этувчи жавоблар беради. Шу тариқа у дунёқарашни кенгайтиради, эски муаммоларнинг одатдаги талқинини ўзгартиради, аниқ фанларнинг методлари билан амалга татбиқ этиладиган янги ечимлар устида ижодий изланишга даъват этади.

Шу тариқа фалсафа эвристик ва методологик ролни бажарар экан, айтиб бериш замонда ўзи ҳам табиатшунослик олувчи ишончли натижаларга муҳтож бўлади ва улардан янги назариялар тузиш учун асос сифатида фойдаланади. Шу сабабли биз борлиқнинг асосий шакллари ва фундаментал асосларини фалсафа нуқтаи назаридан ўрганар эканмиз, албатта ё ишончлилиги шубҳа уйғотмайдиган, ё борлиқни яхшироқ тушунтиргани учун қабул қилинадиган табиий-илмий материал ва далилий маълумотларга таянамиз.

Ўқув курсларида асосий фалсафий муаммоларни ўрганиш одатда онтологиядан бошланади. Онтология фалсафий билимларнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унда борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик муаммоларига доир масалаларнинг кенг доираси ўрганилади, шунингдек мавжудлик сифатига эга бўлган барча нарсаларнинг моҳияти аниқланади. «Онтология» атамаси фалсафада фақат XVII асрдан бери ишлатилади, лекин у юнонча ўзақларга эга бўлиб (ontos – борлиқ, logos – сўз, таълимот), борлиқ ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Онтология фалсафада алоҳида ўрин эгаллайди. Икки ярим минг йиллик фаол фалсафий изланишлар натижасида фалсафий билим тизимида онтологиядан ташқари фалсафанинг муҳим фалсафий мазмун касб этадиган гносеология, аксиология, ижтимоий фалсафа, ахлоқ, эстетика, мантиқ каби таркибий қисмлари пайдо бўлди. Лекин уларнинг барчаси замирида онтология ётади. Ўз навбатида онтология ҳар қандай фалсафий дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва шу тариқа ўз таркибига кирмайдиган бошқа фалсафий муаммолар талқинини кўп жиҳатдан белгилайди.

«Борлиқ» категорияси. Аксарият фалсафий тизимларнинг категориялар аппаратини ташкил этадиган кўп сонли фалсафий категориялар орасида «борлиқ» категорияси доимо марказий ўринни эгаллайди. Чунки у ҳар қандай предмет, ҳодиса, воқеа ва шу қабиларнинг энг муҳим хусусиятини, аниқроқ айтганда, уларнинг мавжуд бўлиш, бевосита ёки

билвосита намоён бўлиш, ўзаро таъсирга киришиш қобилиятини акс эттиради.

Бу инсон ўзлигини ва ўзини қуршаган борлиқни англашга илк уринишларидаёқ дуч келадиган ҳар қандай объектнинг, борлиқ ҳар қандай қисмининг умумий хоссасидир.

Инсон ақлли жонзот сифатида шаклланиш жараёнининг илк босқичларидаёқ ўз дунёқарашининг негизини ташкил этадиган муҳим саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келади:

1. «Мен кимман?»
2. «Мени қуршаган борлиқнинг моҳияти нимада?»
3. «Борлиқ қандай ва қаердан пайдо бўлган?»
4. «Дунёни нима ёки ким ҳаракатлантиради?»
5. «Дунёнинг ривожланишида бирон-бир мақсадга мувофиқлик, мақсад, мўлжал борми?»

Инсон бундай саволларга жавоб беришга киришар экан, унинг онги аввало ўзи нима билан бевосита иш кўраётганини қайд этади. Буни аниқ англамасдан, у ўзининг дунё ҳақидаги мулоҳазаларини аниқ-равшан нарсаларни қайд этишдан бошлайди. Шу тариқа инсон ва унинг онги ўзини қуршаган барча нарсалар аввало мавжуд бўлиш қобилиятига эга эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Шундай қилиб, борлиқ масаласи инсоннинг дунёни оқилона англаш йўлидаги илк уринишларидаёқ дуч келган барча масалаларнинг негизи ҳисобланади. Муайян нарсалар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги масаласи инсон фалсафий мулоҳаза юрита бошлагани заҳотиёқ унинг диққат марказидан ўрин олди. Мифологиянинг бош вазифаси – «борлиқни ким яратгани» ҳақида гапириб беришни фалсафа «борлиқнинг нималиги, у қаердан пайдо бўлгани ва қаерга йўқолиши»ни оқилона тушунтириш билан алмаштиргани тасодифий эмас. Бундай тушунтиришга уриниш жараёнида файласуфлар барча замонларда қуйидаги саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келганлар:

- фалсафий категория сифатидаги «борлиқ» нима?
- бу атама нимага нисбатан татбиқ этилиши мумкин?
- унга қандай фалсафий маъно юкланади?

Бу саволларга кенг жавоб бериш фалсафа тарихига ҳам, мазкур тушунчанинг этимологиясига ҳам мурожаат этишни назарда тутаяди. Мазкур дастур бўйича таълим олувчилар тарихий-фалсафий курс билан таниш бўлишлари лозимлигини ҳисобга олиб, бу ерда фақат фалсафий тафаккур тарихига қисқача тўхталамиз ва мазкур муаммони англаб етиш жараёнидаги муҳим босқичларинигина қайд этамиз.

Борлиқ ва йўқлик диалектикаси. Келтирилган фикр амалда мавжуд насагина борлиққа эга бўлиши мумкин, деган хулоса чиқариш имконини беради. «Йўқлик» ҳар қандай тилда амалда мавжуд бўлмаган наса билан тенглаштирилади ва бошқача тушунилиши мумкин ҳам эмас. Бошқача айтганда, йўқлик борлиқни инкор этади ва наса, жисм, ҳодиса, онг... (яъни амалда мавжуд бўлиши мумкин бўлган нарсалар) ўзлигини йўқотган ҳолда

«йўқлик» атамаси айна шу маънода ишлатилади ва улар ҳақида улар «йўқликка чекинди», мавжуд эмас, дейилади.

Лекин соф фалсафий маънода бу фикрни тўғри деб бўлмайди. Борлик ва йўқлик ўртасида диалектик ўзаро алоқа мавжуд.

Биринчидан, дунё ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга кўра, биз яшаётган Олам бўшлиқдан бино бўлган. Бўшлиқ материянинг алоҳида ҳолати. Бўшлиқ физик борлиқнинг энг бой типи, ўзига хос потенциал борлиқ сифатида намоён бўлади, зеро унда мумкин бўлган барча зарралар ва ҳолатлар мавжуд, бироқ айна замонда унда актуал тарзда ҳеч нарса йўқ.

Яна шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, физиклар (Д.А.Ландау ва бошқалар) нуқтаи назаридан биз яшаётган Олам ҳам дунёда ягона эмас, чунки у ривожланишнинг турли цикллари бошдан кечириётган турли Оламларнинг чексиз сонидан ташкил топади. Шу маънода борлик ва йўқликнинг ўзаро алоқаси ҳам нисбий хусусият касб этади.

Иккинчидан, амалда мавжуд бўлган нарсанинг объектив борлиғи йўқликка чекинади, лекин, шунга қарамай у ҳақда гапирилади, яъни у муайян нарса сифатида фикрланаётган бўлса, бу нарса онгда мавжуд бўлади ва ўзининг «иккинчи» борлиғини сақлайди, айна ҳолда у дастлабки объектнинг нусхаси, идеал образ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, *ўтган замондаги борлик йўқликдир*, деб айтиш мумкин. *Борлик доим ҳозирги замонда мавжуд бўлади, у фақат ҳозирги замонда ўзини намоён этади*, башарти у долзарб ва амалда намоён бўлиш имкониятига эга бўлса, агар у потенциал, яъни ахборот манбаларида мавжуд ёки унинг пайдо бўлиши объектив ривожланиш мантиғи билан белгиланган бўлса. Амалда йўқ бўлган нарса ҳақида идеал образ сифатида фикрлаш мумкин. Бошқача айтганда, унга идеал образ тарзидаги идеал борлик шакл-шамойилини бериш мумкин. Ўтмишга татбиқан биз борлик ҳақида фақат шу маънода сўз юритишимиз мумкин.

Айна шу маънода биз ғоялар, нарсалар, воқеалар, тарихий шахслар ёки ўзимизга яқин одамлар тўғрисида сўз юритамиз, бунда улар йўқликка айланмагани, балки янгича мавжудлик, хотира тарзидаги ўзгача борлик касб этганини назарда тутамиз.

Шундай қилиб, **борлик фалсафий категория сифатида дунёни бутун ранг-баранглиги ва турли-туман намоён бўлиш шакллари билан яхлит акс эттириш имконини беради**. Бунда нарсалар, предметлар, ҳодисалар ўз хусусиятлари, хоссалари билан жамулжам ҳолда акс этади. Дунёни ва унинг таркибий қисми бўлмиш инсонни билиш йўлидаги бу муҳим қадам билан дунёнинг табиати ва моҳияти, унинг ранг-баранглиги, турли даражалари, кўрсаткичлари, рамз-аломатлари, шакллари ва ҳоказолар ҳақидаги мулоҳазаларнинг асосий координаталар системаси белгиланади. Бунинг учун моҳият, ҳодиса, субстанция, материя, онг, макон, вақт, қонун каби янги фалсафий категориялар муомалага киритилади.

Инсон ўзи ва умуман дунё ҳақида ўйлар экан, одатда муайян нарсалар ва айрим табиий ҳодисалар билан иш кўради. Айна замонда у ўзини қуршаган дунёни синчиклаб ўрганиш ва унинг бутун ранг-баранглигини

тушуниб етиш учун муайян таянч нуқтаси бўлиб хизмат қиладиган қандайдир асоснинг шак-шубҳасиз мавжудлигини қайд этади. Фалсафа тарихидан биз бундай асос сифатида, масалан, Сукротдан олдинги қадимги юнон файласуфларида табиат элементлари, ўрта асрлар фалсафасида Худо, Декартда: «Мен фикрляпман, демак, мавжудман», деган онгли инсон амал қилганини кўрамиз.

Аммо инсон билишнинг бу биринчи босқичида тўхтаб қолмаган ва ўзини қуршаган борлиқнинг кўп сонли турли-туман ҳолатлари орасида қолган барча нарсалардан сезиларли даражада фарқ қиладиган нарсаларни, борлиқнинг айна шу шакли воқелиқнинг бошқа шакллари ва ҳолатларидан нима билан фарқ қилишини аниқлашга ҳаракат қилган. Бугунги кунда инсоният борлиқнинг кўп сонли турли-туман шаклларида уларнинг айниқса аниқ бўлган бир нечтасини фарқлаш имконини берадиган тажриба ва билим тўплади.

Борлиқ шакллари. Инсон барча жонли нарсалар жонсиз нарсалардан бутунлай фарқ қилишига қадимдаёқ эътибор берган, лекин буни анча кейин тушуниб кетган. Ўз навбатида, жонли нарсалар дунёсида инсон алоҳида ўрин эгаллайди. У барча жонли нарсалардан бутунлай фарқ қилади. Инсоннинг бу асосий фарқи унинг онгида, идеал образлар билан иш кўриш, яъни абстракт фикрлаш ва ўзини фикрловчи жонзот сифатида англаш қобилиятида намоён бўлади.

Шундай қилиб, борлиқнинг умумий манзарасини яратиш заминидан нотирик табиат ўрин оладиган ўзига хос пирамида ҳосил бўлади. Яъни борлиқнинг шакллари нотирик табиат, тирик табиат, ижтимоий борлиқ ва инсон борлиғи кабилардир. Сўнгги йилларда виртуал борлиқ шакли ҳақида фикр юритилмоқда. Борлиқнинг бу умумий шакллари ўзига хос хусусиятга, ўзининг бетакрор моҳиятига эгадир.

Табиат борлиғи. У муфассаллаштирилади ва ўз навбатида ,бирламчи табиат борлиғи (яъни инсон ва унинг фаолиятидан қатъи назар мавжуд бўлган нарсалар ва жараёнлар борлиғи) ва иккиламчи (ёки одамлар томонидан яратилган нарсалар ва жараёнлар борлиғи)га бўлинади. Бирламчи табиат нотирик табиат нарсалари ва жараёнларининг борлиғи – бу бутун табиий ва сунъий дунё, шунингдек табиатнинг барча ҳолатлари ва ҳодисалари (юлдузлар, сайёралар, ер, сув, ҳаво, бинолар, машиналар, акс садо, камалак, кўзгудаги акс ва ш.к.)дир.

Бирламчи табиат борлиғи икки даражани ўз ичига олади.

Биринчи даража жонли руҳсиз жисмлардан, яъни кўпайиш қобилиятига эга бўлган, атроф муҳит билан моддалар ва энергия алмашинувини амалга оширадиган, лекин онгга эга бўлмаган барча нарсалар, яъни сайёрамиз ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ўз ичига олган бутун биосферадан иборат.

Иккинчи даража – бу инсон ва инсон онгининг борлиғи бўлиб, бу: иккиламчи табиат инсон яратган ёки ўзгартирган табиатдир. Табиат макон ва вақтда чексиз ҳамда абадийдир. Иккинчи ёки инсон томонидан яратилган табиат биринчи табиатга боғлиқ. Бир томондан, иккинчи табиатда биринчи табиат материали, бошқача айтганда объектив, бирламчи борлиқ

мужассамлашган, бошқа томондан эса – унда инсоннинг меҳнати, иродаси ва билимлари, унинг қалби ўз ифодасини топган. Иккиламчи табиат – бу меҳнат қуроллари ва шароитлари, алоқа воситалари, инсон руҳининг эҳтиёжлари, маърифатли борлиқ, моддий ва маънавий маданиятни белгиловчи барча нарсалар ва жараёнлардир.

Инсон борлигининг. таҳлилида инсоннинг табиатнинг бир қисми сифатида жисмоний мавжудлигини ва алоҳида инсон борлигини фарқлаш ўринли бўлади.

Инсон табиатнинг бир қисми ҳисобланади ва шу маънода унинг қонунларига бўйсунди. Тананинг □мавжудлиги инсон ўлимга маҳкум эканлигини белгилайди. Инсон борлиқ ва йўқлик диалектикаси билан боғланади, барча табиат жисмлари каби вужудга келиш, шаклланиш ва ҳалок бўлиш ҳолатларидан ўтади. Барча табиат жисмлари каби, инсон танасига ҳам модда ва энергиянинг сақланиш қонунлари ўз таъсирини кўрсатади, яъни унинг таркибий қисмлари табиатнинг бошқа ҳолатларига ўтади. Инсон танаси мавжуд бўлиши учун уни муттасил қувватлаш (овқатланиш, совуқдан ва бошқа хавф-хатарлардан сақлаш) талаб этилади. Фикрлаш учун инсон танасининг тириклигини таъминлаш зарур. Бундан ҳаётни сақлаш, инсоннинг ўз-ўзини сақлаши ва инсониятнинг яшовчанлигини таъминлаш зарурияти келиб чиқади, бу озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой, соф атроф муҳитга эга бўлиш эҳтиёжиди ўз ифодасини топади;

Маънавий борлиқ субъектив индивидуаллашган ва объектив (ноиндивидуал) маънавий борлиқ сифатида мавжуд. Индивидуаллашган маънавий борлиқ - бу инсоннинг ички дунёси. У онглилик ва онгсизликни қамраб олади. Бундай ёндашувга кўра, руҳ – индивидуал онг билан айний тушунча, тор маънода эса у тафаккурдир. Онг – инсон бош миясининг дунё борлигини изчил акс эттириш, уни образлар ва тушунчаларга айлантириш қобилияти. У таассуротлар, сезгилар, кечинмалар, фикрлар, шунингдек ғоялар, эътиқодлар, қадриятлар, мўлжаллар, андозаларнинг кўринмас жараёни сифатида мавжуд. Онг тез оқадиган ва бир хил бўлмаган орқага қайтмайдиган хусусиятга эга. Шаклан бу жараён тартибсиз, лекин шу билан бир вақтда унда муайян тартиб, барқарорлик, структура, муайян даражада интизом ва ирода мавжуд.

Инсон онги айни вақтда унинг ўз-ўзини англаши, яъни ўз танаси, фикрлари ва туйғуларини, ўзининг бошқа одамларга бўлган муносабатини ва ўзининг жамиятдаги ўрнини англаб етиши, яъни ўзини ўзи билишдир. Ўзликни англаш – бу онгимизнинг ўзига хос марказидир.

Индивидуал онг ўзининг ўлимга маҳкумлиги билан тавсифланади, лекин унинг айрим қисмлари ноиндивидуал маънавий шакл-шамойил касб этади, шунингдек бошқа кишилар мулкига айланади. Хатти-ҳаракатларда инсон онгининг фрагментлари моддийлашади, уларга қараб одамларнинг ниятлари, мўлжаллари, мақсадлари, ғоялари ҳақида хулоса чиқарилади.

Ноиндивидуал маънавий борлиқнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг элементлари сақланади, такомиллашади ва ижтимоий макон ва вақтда эркин ҳаракатланади;

Ижтимоий борлиқ айрим инсоннинг жамиятдаги борлиғи ва жамиятнинг ўз борлиғига бўлинади. Ҳар бир инсон бошқа одамлар билан муттасил алоқа қилади, турли ижтимоий гуруҳлар: оила, ишлаб чиқариш жамоаси, миллатнинг аъзоси ҳисобланади. У бошқа индивидлар билан яқин алоқа қилиб яшайди. Одамларнинг барча фаолияти мазкур социумга хос бўлган ижтимоий муносабатлар, чунончи: сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий ва бошқа муносабатлар доирасида амалга оширилади.

Хуллас, «борлиқ» категорияси ўта умумий фалсафий абстракция бўлиб, у турли-туман табиат ҳодисалари ва жараёнларини, одамлар жамоалари ва айрим кишиларни, ижтимоий институтларни, инсон онгининг даражалари, шакллари ва ҳолатларини мавжудлик белгисига кўра бирлаштиради. Гарчи бу ҳодисалар ва жараёнлар борлиқнинг турли соҳаларига тааллуқли бўлса-да, уларнинг барчасини умумий асос бирлаштиради. Аммо чексиз даражада ранг-баранг дунёнинг ягоналиги тўғрисида сўз юритиш мумкинми? Бу саволга «ҳа» деб жавоб бериш орқали биз бутун борлиқнинг умумий асоси ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз.

Виртуал борлиқ технологияси *замирида биринчи марта XX аср 60-йилларининг ўрталарида пайдо бўлган компьютерлар ёрдамида фойдаланувчи бошқара оладиган дунёлар модель яратиш мумкин*, деган ғоя ётади. Виртуал борлиқ тизимлари илмий давраларда технологиялар онгда ўзгариш ясайдиган келажакнинг қиёфаси хусусида қизгин баҳсга сабаб бўлмоқда. Аммо виртуал борлиқ тизимларини ишлаб чиқиш ва кибер майдонни яратиш инқилобий - ижтимоий натижага олиб келади, деган фикрни виртуал борлиқ технологиясининг илк яратувчилари ҳам, киборг-постмодернизм назариячилари ҳам қўллаб-қувватламоқда.

Инсон кўлида дунёни билишнинг қудратли қуроли, унинг ёрдамчиси, ижодий фаолият учун шарт-шароит яратиш воситаси бўлиб хизмат қилувчи ахборот технологияси айни вақтда дунёни билишнинг анъанавий вербал усулини аудиовизуал билиш усули билан алмаштирмоқда, одамларда сунъий оламга кириш иллюзиясини вужудга келтирмоқдаки, улар бу сунъий борлиқни амалда мавжуд борлиқ деб қабул қилмоқдалар. Бу борлиқ «виртуал борлиқ» деб номланади. Виртуал негизга эга бўлган бу борлиқ одатдаги физик борлиқ билан бир қаторда объектив тарзда мавжуддир.

«Виртуал борлиқ» атамаси 1970 йилларнинг охирида Массачусет технология институтида Жерон Ленъер томонидан ўйлаб топилган. У 1984 йилда дунёда биринчи виртуал борлиқ фирмасини ташкил этди. Бу атама компьютерда яратиладиган муҳитда инсоннинг мавжудлиги ғоясини ифода этади. Виртуал (лотинча *Virtualis* – мумкин бўлган) – нарсалар ва ҳодисаларнинг замон ва маконда моддий мавжудлигига қарама-қарши ўлароқ, объектив нарсалар ёки субъектив образлар мавжудлигининг номоддий тури. «Виртуал борлиқ» атамаси муомалага америкалик кинематографчилар томонидан киритилган. Улар муайян сабабларга кўра табиий йўл билан амалга ошириб бўлмайдиган хаёлий имкониятларни белгили-график шаклда сунъий амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кинолентани шу ном билан чиқарганлар.

Виртуал борлиқ - инсон реал борлиқда ҳаракат қилаётгани иллюзиясини компьютерда яратиш имконини берувчи интерфаол технология. Бунда объектив борлиқни табиий сезги органлари ёрдамида идрок этиш ўрнини махсус интерфейс, компьютер графикаси ва овоз воситасида сунъий яратилган компьютер ахбороти эгаллайди. Виртуал борлиқ амалда йўқ нарса, уни қўл билан тутиш, унинг таъми ва ҳидини ҳис қилиш мумкин эмас. Шунга қарамай, у мавжуд ва инсон бу хаёлий оламга кириб, уни нафақат кузатади ва бошдан кечиради, балки унга таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эга бўлади, ушбу оламда мустақил ҳаракат қилади, уни ўзгартира олади. *Виртуал олам – инсон борлигининг ўзига хос шакли ва одамлар маънавий алоқасининг алоҳида маданий шаклидир.*

Виртуал борлиқ назарий изланишлардан оммавий ахборот воситалари ва телекоммуникациялар ажралмас қисми бўлган ҳозирги замон маданиятининг таркибий қисмига айланди.

Янги ахборот-коммуникация технологияларига интилиш бизга ривожланган жамиятларда тобора катта роль ўйнаётган янги тажрибанинг чексиз имкониятларини қўлга киритиш имконини беради, деган умид билан боғлиқдир. *Виртуал борлиқ тизимлари бу тажрибадан ва инсоннинг «янги ўзига тўқлиги»дан фойдаланиш имконини амалда таъминлайди.* Инсон фақат ўз тасаввури билан чекланидиган сунъий тарзда яратилувчи виртуал оламлар орасида яшай бошлайди. Бундай дунёни яратиш мумкинми? Биз ўзимизда киборглари кашф этамизми ёки фақат оннинг компьютерлар моделлаштирувчи муҳит доирасидаги ҳозирча ифодалаш мумкин бўлмаган ҳолатларининг тажрибасиними - буни келажак кўрсатади.

Бу яқинлашаётган ва компьютер экранлари ёруғи билан ўзига чорлаётган ҳолатларни қандай баҳолаш ҳамда тавсифлаш мумкин? Ҳозирги замон одамнинг ҳақиқий бўлмаган, ғайриинсоний зомби ҳолатидаги мавжудлиги борлиқни инкор этиш демакдир. У шаклан бошқача борлиқ, мазмунан эса йўқлик сифатида амал қилади.

Борлиқнинг юқорида санаб ўтилган турли шакллари бугунги кунда фанга аниқ маълум бўлган, кузатиш, ўрганиш, таҳлил, назорат ва ҳоказолар предмети бўлиши мумкин бўлган барча нарсаларни ўз ичига олади. Айни замонда дунё фан ва инсон ақли англаб етмаган жумбоқлар ва мўъжизаларга тўладир. Аммо бу ҳол борлиқ ҳақидаги ҳозирги тасаввурлар ўз кучини йўқотадиган қандайдир ўзга дунёлар мавжудлигидан далолат беради, деб айтиш учун етарли асослар мавжуд эмас.

Борлиқнинг турли шакллари жонсиз табиатдан бошлаб муфассалроқ кўриб чиқамиз, зеро у ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан жонли ва ижтимоий табиатнинг негизи ҳисобланади.

Назорат учун саволлар

1. Бутун ва қисм, система ва элемент категорияларининг қиёсий таҳлилини амалга оширинг.
2. Системанинг муҳитдаги хулқ-атвори қандай бўлиши мумкин?

3. Системани ўрганишда функционал ёндашув нималарни тадқиқ этиш учун имконият яратади?
4. Онтология нимани ўрганади?
5. Нима учун «борлик» фалсафанинг асосий категорияси ҳисобланади?
6. Фалсафа тарихида борлик муаммоси қандай ечилган?
7. Борликнинг асосий шакллари қайсилар?
8. Борликнинг турли шакллари ўзаро боғланидими?

3-МАВЗУ: ФАНДА МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯ ТУШУНЧАСИ

РЕЖА:

3.1 Илмий билиш методлари ва уларнинг замонавий таснифи

3.2 Фалсафада онг масаласи.

3.1. Илмий билиш методлари ва уларнинг замонавий таснифи

"Метод" ва "методология" тушунчалари. Метод (юнон. *methods* — усул) кенг маънода йўл, ижодий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. Методология тушунчаси икки асосий мазмунга эга — фаолиятда қўлланиладиган маълум усуллар тизими (фанда, сиёсатда, санъатда ва ҳ.к.); ҳақидаги таълимот.

Фан методологияси унинг структураси, тараққиёти, илмий тадқиқот воситалари ва усуллари, унинг натижаларини асослаш йўллари, билимни тажрибага татбиқ қилиш механизмлари ва шакллари ўрганади. Шунингдек, методология методлар йиғиндиси ва фаолият тури ҳақидаги таълимотдир.

Метод у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Методнинг асосий вазифаси фаолиятнинг билиш ва бошқа шакллари бошқарувдан иборат. Бироқ: биринчидан, метод ва методологик муаммоларнинг ролини инкор қилиш ёки тўғри баҳоламаслик ("методологик негавизм"); иккинчидан, методнинг аҳамиятини бўрттириш, мутлақлаштириш, уни барча масалаларнинг калити, илмий янгиликларни яратишнинг энг қулай воситаси (методологик эйфория), деб тушуниш нотўғридир.

Ҳар қандай метод маълум назария асосида яратилади ва тадқиқотнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлади. Ҳар бир методнинг самарадорлиги унинг чуқур мазмун ва моҳиятга эгаллиги, назариянинг фундаменталлиги билан асосланади. Ўз навбатида, метод мазмуни кенгайиб боради, яъни билимнинг чуқурлашиши ва кенгайиши, тажрибага татбиқ этилиши билан методнинг кўлами ҳам ўзгаради.

Илмий билишда нафақат илмий натижа (билимлар мажмуи) ва предметнинг моҳиятини англаш, балки унга элтувчи йўл, яъни метод ҳам ҳақиқий бўлмоғи лозим. Шунга кўра, предмет ва методни бир-биридан айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. Ҳар қандай метод у ёки бу даражада реал ҳаётий жараёнларда шаклланади ва яна унга қайтади. Метод ҳар қандай тадқиқот бошланишида тўла ҳолда намоён бўлмаса-да, маълум даражада предметнинг сифат ўзгариши билан ҳар сафар янгидан шаклланади.

Метод билиш предмети ва ҳаракатни сунъий равишда боғламайди, балки уларнинг хусусиятлари ўзгариши билан ўзгариб боради. Илмий тадқиқот предметга дахлдор далил ва бошқа белгиларни жиддий билишни талаб қилади. У маълум материалнинг ҳаракати, унинг хусусиятлари, ривожланиш шакллари ва ҳ.к.ларда намоён бўлади. Демак, методнинг ҳақиқийлиги, энг аввало, тадқиқот (объект) предметининг мазмуни билан боғлиқ.

Метод субъект билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача қилиб айтган-да, "инсон умум методологиянинг марказидир" (Фейербах). Иккинчидан, ҳар қандай метод у ёки бу даражада бошқарув курули вазифасини бажаради.

Метод субъект ва объективликнинг мураккаб диалектикаси асосида ривожланади ва бунда охиргиси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу маънода, ҳар қандай метод, энг аввало, объектив, мазмунли ва конкрет бўлсада, айти пайтда, у субъектив ҳамдир. Бироқ у фақат мавжуд қоидалар тизими эмас, балки объектив илмийликнинг давоми сифатида намоён бўлади.

Методлар хилма-хиллигига қараб, турли мезонлар асосида классификация қилинади. Энг аввало, маънавий, ғоявий (шунингдек, илмий) ва моддий, амалий фаолият методларини ажратмоқ лозим.

Ҳозирги даврда методология фақат илмий билиш соҳаси билан чекланиши мумкин эмаслиги аён бўлди ва у албатта, билиш чегарасидан чиқиши ва ўз соҳасида амалиётда ҳам қўлланиши зарур. Бунда билиш ва амалиётнинг узвий алоқадорлигига эътибор қаратмоқ керак.

Фан методларининг гуруҳларга бўлиниши бир нечта асосларга эга. Билиш жараёнида унинг роли ва ўрни нуқтаи назаридан: формал, эмпирик, назарий тадқиқот, изоҳлаш, шунингдек, бошқа методларга ажратиш мумкин. Ўз навбатида, билишнинг сифат ва сон, билвосита ва бевосита оригинал ҳамда фаолиятли методлари ҳам мавжуд.

Методика. Метод методикада конкретлашади. Методика далилий материалларни йиғиш ва саралаш воситаси, аниқ фаолият туридир. У методологик тамойиллардан фарқ қилсада, уларга асосланади.

Усулларни танлаш ва турли методик тадқиқот фаолиятида қўллаш ўрганилаётган ҳодиса табиати ва қўйилган вазифалар билан характерланади. Фалсафа методларининг асослари бевосита амалий фаолият билан боғлиқ. Фан тарихида методлар янги назарияларни яратиш жараёнида шаклланади. Янгилик яратиш санъати янгиликлар жараёнида камол топади. Дастлабки тадқиқот тажрибада шаклланар экан, метод тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси, амалиёт билан назарияни боғловчи восита сифатида намоён бўлади. Метод ва назариянинг узвий алоқаси илмий қонунларнинг методологик

ролида ўз аксини топади. Ҳар қандай фанга оид қонун инсонни воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларни шу фанга мансуб соҳага мос фикрлашга ундайди. Масалан, энергиянинг сақланиш қонуни бир вақтнинг ўзида методологик тамойил бўлиб, у олий нерв фаолиятининг рефлекторлик назарияси, ҳайвонлар ва инсон ахлоқини тадқиқ қилишнинг методларидан бири ҳамдир.

Илмий тадқиқот жараёни тарихан ишлаб чиқилган методлар асосида амалга оширилади. Ҳеч ким ҳеч қачон ҳақиқатни йўқдан бор қила олган эмас. Албатта, олим изланишлар, хатолар қуршовида ҳаракат қилади. Баъзи ҳолларда бир нарсани излаш жараёнида бутунлай бошқа нарса яратилади.

Фанда, кўп ҳолларда танланган метод тадқиқотнинг тақдирини ҳал қилади. Айнан бир далилий материални турли методлар асосида ўрганиш зиддиятли ҳулосаларга олиб келиши мумкин. Илмий билишдаги тўғри методни характерлар экан, Ф.Бэкон уни йўловчининг йўлини ёритувчи чирок билан қиёслайди. Нотўғри йўлдан бора туриб, у ёки бу масалани ҳал қилишда муваффақиятга эришишга умид қилиш мумкин эмас. Зеро нафақат натижа, балки унга элтувчи йўл ҳам тўғри бўлмоғи лозим.

Метод ўз-ўзидан тадқиқотнинг муваффақиятли бўлишини таъминлай олмайди, чунки нафақат яхши метод, балки уни қўллаш маҳорати ҳам муҳимдир. Илмий билиш жараёнида турли методлардан фойдаланилади. Умумий даражасига кўра, улар кенг ёки тор кўламда қўлланилади. Ҳар қандай фан ўз предметини ўрганишда у ёки бу объектнинг моҳиятидан келиб чиқувчи турли хусусий методлардан фойдаланади. Масалан, ижтимоий жараёнларни ўрганиш методи оламнинг ижтимоий шакли, унинг қонуниятлари, моҳиятининг хусусиятлари билан белгиланади.

Турли конкрет вазифаларни ҳал қилишнинг зарурий шартларидан бири универсал хусусиятга эга бўлган умумий фалсафий методларга мурожаат қилишдир. Бу методлар ҳақиқатни англашда умумий йўлни кўрсатади. Мазкур методларга фалсафанинг қонун ва категориялари, кузатиш ва тажриба, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция ва ҳ.к.лар тааллуқли. Агар махсус методлар объектнинг қонуниятларини ўрганишнинг хусусий усуллари сифатида намоён бўлса, фалсафий методлар шу объектларда намоён бўладиган, алоҳида хусусиятлардаги ҳаракат, тараққиётнинг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Айнан шу ўринда тажриба ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳар бир метод объектнинг алоҳида томонини билишга имконият яратади. Методлар умумийлик даражаси ва амал қилиш доирасига кўра бир неча гуруҳга бўлинади. Улар қуйидагилар:

Фалсафа методлари. Энг қадимги кенг тарқалган методлардан бири диалектика бўлса, иккинчиси метафизикадир. Бироқ фалсафа методлари булар билан чекланмайди. Бугунги кунда унинг софистика, эклектика, аналитик (ҳозирги замон аналитик фалсафаси), интуитив, феноменологик, синергетик, герменевтик (тушуниш) ва бошқа турлари ҳам мавжуд.

Диалектика (юнон. *dialektika* — баҳс, суҳбат) табиат, жамият ва билиш тараққиёти қонуниятлари ҳамда уларнинг асосида шаклланадиган умумий тафаккур услуби ва амалий фаолият ҳақидаги таълимотдир. У грек тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати, деган маънони англатади. Антик дунё

файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва усули сифатида талқин этганлар. Ҳозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда, деб тушунишдир. Унга кўра, оламда ўз ўрнига ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йуналишига эга бўлган барча нарсалар ва воқеалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини тақозо этадиган, доимий ва такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён булади.

Масалан, инсоният тарихида бу усулга асосан ёндашилганида, у узлуксиз тарзда рўй берадиган авлодлар ўрин алмашуви, бирининг ўрнига иккинчиси келиши, муайян кадриятларни мерос қолдириши ва янгиликнинг эскиликни инкор қилишидан иборат доимий ва такрорланиб турадиган жараёндир. Башариятнинг муайян даврида эса, шу замоннинг ижтимоий манзарасини белгилайдиган турли уруғ ёки қабилалар, давлат, миллат ва халқлар, оқим ва йуналишлар, ғоя ва мафкураларнинг хилма-хил шаклларини кўриш, уларнинг бир-бири билан узвий алоқадорликда намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Тараққиёт жараёнида авлодлар, даврлар, сиёсий тузумлар, умуман ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўз-ўзидан автоматик тарзда содир бўлиб, номнишонсиз йўқолиб кетмайди. Балки уларнинг барчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларнинг хосиласи, ижтимоий жараёнларнинг натижаси, бирор сабабнинг оқибати сифатида намоён булади. Бир давр иккинчисининг ўрнига, бир авлод олдингисидан кейин, бир воқеа бошқасининг ортидан содир бўлиб туради. Ана шу абадий ва азалий узлуксизлик, доимий алоқадорлик, вақтнинг орқага қайтмаслиги ва воқеаларнинг кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар, ривожланиш ва тараққиёт, оламнинг ранг-баранглиги ва уйғунлиги диалектиканинг асосий тамойилларини ташкил қилади.

Фалсафада мазкур тамойилларга асосланган тафаккурни — диалектик тафаккур, ана шундай дунёқарашни — диалектик дунёқараш, ёндашувни — диалектик ёндашув, методни — диалектик метод деб аташ анъанага айланган. Шу билан бирга, у ёки бу олимнинг ушбу тамойилларга асосланадиган дунёқарашини, фалсафий таълимотлари ҳам бор. Масалан, Демокрит ва Гераклит диалектикаси, Кант ёки Гегель диалектикаси дейилганда ана шундай ҳол назарда тутилади.

Фалсафа тарихида диалектика тўғрисида хилма-хил қарашлар бўлган. Антик давр диалектикаси содда ва стихияли бўлиб, асосан, ҳаётини тажрибага асосланган. Ўша даврда "Диалектика" сўзини биринчи бўлиб, Сукрот қўллаган. Сукрот диалектикани майевтика (ҳарфларни яратиш санъати) билан таққослаган. Зотан, мулоҳаза қилиш шундай диалектик усулдирки, унинг натижасида рақиб нутқидаги ички зиддиятлар очилади ёки фикрлаш жараёнида янги ихтилофли фикр-мулоҳазалар пайдо бўлади.

Гераклит умумий ўзгарувчанликнинг универсаллигини шундай изоҳлайди: "Ариқда оқаётган муайян сувга икки марта тушиб бўлмайди, чунки янги ва янги сувлар оқиб келаверади. Ўзгарувчанликнинг манбаи

курашдир". Ўзгарувчанлик антик диалектик назарияда янгини яратмасдан бир-бирини такрорловчи жараён сифатида мавҳум тушунилган. Айнан шундан бири иккинчисини тақозо қилувчи дунёнинг ягона бирлиги сифатида чексиз коинот образи яратилган. Шунга кўра, Гераклит зиддиятларнинг айнийлигини яхшилик ва ёмонликнинг бир хил эканлигини таъкидлайди, Бу мутафаккир ижодининг қонуний натижаси бўлиб, у реалликнинг назарий моделини яратади. Гераклит зиддиятлар ҳақида гапирмайди, бу тушунча фанга Аристотель томонидан киритилган, Аристотель Афлотун таълимотини танқидий ўрганар экан, ўзгарувчанлик муаммосини тараққиёт омили сифатида таҳлил қилади. Унинг диалектикасига хос алоҳида хусусиятлар, аввало, тараққиётни моддийлик, ҳаракатда, формал ва сабабий боғланишдалигини тан олишда, янги босқични бошқалари билан боғлиқ эмас, деб тушунишда яққол кўринади. Иккинчидан, Аристотель зиддиятлар билан боғлиқ бўлган муаммолар доирасини яратади. Зиддиятларнинг мутлак мос келишини инкор қилар экан, мутлақо мос келмаслигини ҳам инкор қилади, бироқ уларнинг қандайдир ҳолатида мавжудлигини тан олади. Учинчидан, Аристотель формал мантикқа асос солар экан, унинг онтологияда намоён бўлиши ва у эса, ўз навбатида, мазмунан прогрессив, шаклан мукамал фалсафий методни яратиш зарурлигига олиб келади, деб ҳисоблайди. Тўртинчидан, Аристотель ўша даврдаёқ бу асосий фалсафий методнинг йўналишини белгилаб беради.

Диалектик метод янги даврда, хусусан, немис фалсафасида, айниқса, Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегель томонидан янада чуқурроқ таҳлил қилинган.

Янги даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу даврга келиб тараққиётга янгича муносабат шаклланди. Диалектик метод предметларда эмас, балки муносабатларда ўз аксини топа бошлади. Бу чексизлик ҳақидаги ғояни қайта ишлаш билан боғлиқ эди. Чексизлик ғоясининг янгича талқини парадоксал назария шаклида намоён бўлди. Бу Кантнинг планетар системаларнинг туманликдан пайдо бўлганлиги ҳақидаги гипотезани яратиши билан боғлиқ. Билиш назариясида Кант икки мулоҳазанинг зиддиятлилиги антиномиясини очиб ташлар экан, бунда ҳар иккаласини етарли асосга эга, деб ҳисоблайди. Масалан: 1. Дунё вақтда бошланғич нуқтага эга ва замонда чеклидир. 2. Дунё вақтда бошланғич нуқтага эга эмас ва замонда чексиздир.

Кант зиддиятларга эскича, яъни инсон ақлининг иллюзияси сифатида қарайди. У бу зиддиятларни янги назария яратиш жараёнида кашф қилади, бироқ ундан қутилиш йўлини кўрсата олмайди. Уларга ақлнинг хатоси сифатида қараш керакми? Ҳиссий идрок қилишда хатога йўл қўйилар экан, ақлнинг хатолигидан шубҳаланиш тўғримиқан? — деган саволларга жавоб излаган Кант ақлдаги зиддиятларни бартараф қилиш йўлини топадики, айнан шу йўл позитив диалектиканинг асоси бўлади. Бунда инсон ақли ўзгарувчанлигининг тарихийлиги тан олинади, ақлнинг хатоси эса, тарихий асосга эга бўлиб, у тараққиётнинг чексизлиги, билиш жараёнини тўғри тушуниш қобилятига эга эмас. Кант диалектика методидан янгича фойдаланиш имкониятини кўрсатди, тараққиёт муаммосини янгича қўйиш ва

ҳал қилиш заруриятини эътироф этди. Тараққиётнинг янги назариясини Кант субъект ақлининг диалектик характери билан боғлади ва субъектив диалектикани асослаб берди.

Диалектика тараққиётининг кейинги имкониятлари Гегель фалсафасида ўз ифодасини топди. Гегель диалектикани фалсафа тараққиётининг умумий назарияси сифатида асослаб берган. Маълумки, ўрта аср рационализи тажрибанинг аҳамиятини ва назариянинг эмпирик пайдо бўлишини тан олиши билан характерланар эди. Гегель фикрлари бошқача характерга эга. У фалсафа ўз хусусиятларини асословчи методга эга бўлмас экан, фан бўла олмайди, деб ҳисоблайди.

Гегель диалектик методни мукамаллаштириш мумкинлигини ва у ягона ҳақиқий методлигини таъкидлайди. Фалсафа методи табиат ва руҳ тараққиётини ифодаловчи фикр ҳаракатига адекват бўлиши лозим. Гегель ўз методида шундай адекватликка эришилганлигига ишонади. Гегель диалектикасини тушуниш учун даставвал, гегелча диалектиканинг резонанс, салбий, позитив диалектика каби шакллари таҳлил қилиш лозим.

Резонанс (субъектив) диалектика — субъект тафаккури бўлиб, у предметдаги зиддиятларни ифодалайди, бироқ мавжуд зиддиятлардан илгарилаб кетади. Субъект фақат буни изоҳлаш билан кифояланади, холос.

Салбий (объектив) диалектика резонанс диалектикадан баъзи устуворликка эга, чунки у бошланишидан анча илгарироқ ҳаракат қилади. "У томон", "Бу томон" каби изоҳлашлар мутлақ бутунликни инкор қилади. Салбий диалектика мустаҳкам нарсаларни синдиришга интилади. Унинг кучи айнан шундадир. Ожизлиги эса, уларнинг узидаги чекланганликни изоҳлар экан, жудаям кам мақсадга эришилади. Унинг натижаси ноль, салбий, тасдиқлаш унда ҳали намоён бўлган эмас.

Диалектиканинг резонанс ва салбий шаклидан фарқ қилувчи юқорироқ шакли ички (имманент) диалектикадир. Бу нафақат резонанс ва инкор қилувчи, балки яратувчи диалектикадир. Чунки у предметнинг имманент ҳаракат бирлигидаги тараққиёт мантиғи сифатида намоён бўлади. Шунга биноан, фан предметни имманент ўрганади. Предметни имманент ўрганмоқ нима? Бу мазмунни соф тушунчада исботламоқ, яъни предметнинг моҳиятини исботламоқдир. Гегель фикрича, диалектик зиддиятлар — руҳнинг зиддияти. Пировард натижада мазкур зиддиятлар реал борликдаги зиддиятларни акс эттирувчи субъект тафаккуридаги зиддиятлар бўлиб, Гегель уни ғоянинг ўз-ўзини намоён қилишидаги зиддиятлар сифатида акс эттиради. Гегель фикрича, диалектика мутлақликдан бошланади ва у билан тугайди. Диалектик нуктаи-назардан фақат мутлақлик реал бўлиши мумкин. Шунинг учун, Гегель диалектикаси мутлақ ақл фаолиятининг назарияси, мантиғи ва методи сифатида намоён бўлади. Таъкидлаш жоизки, идеалистик диалектика бўлгани сингари материалистик диалектика ҳам бор. У моддийликнинг яшаш тамойиллари, категориялар ва қонунларининг ягона, бир бутун тизимини ифодалайди.

Умуман олганда, диалектик методга кўра, агар объектив оламда доимий ривожланиш, пайдо бўлиш ва йўқолиш, ҳодисаларнинг ўзаро бир-бирига

ўтиши бўлар экан, унда тушунча, категория ва тафаккурнинг мавжуд шакллари, ҳаракатчан, ўзаро боғлиқликда, зиддиятлар бирлигида бўлиб, ривожланувчи реал ҳақиқатни тўғри акс эттириши керак. Шунинг учун диалектиканинг асосий тамойили тарихийлик бўлиб, у предметнинг доимий ривожланишда, ўзгаришда ва ҳаракатдалигини ифодалайди.

Бизни ўраб турган олам ягона бир бутунлик, аниқ тизим бўлиб, бир-бири билан узвий боғлиқ предметлар хилма-хиллиги ягоналикда, бир-бири билан ўзаро таъсир ва ўзаро узвий боғлиқликда намоён бўлади. Шунга мос равишда диалектиканинг яна бир тамойилига кўра, ҳар қандай нарсани фақат ундаги ички ва ташқи томонлар мужассамлигини тадқиқ қилгандагина, тўғри тушуниш мумкин. Диалектиканинг объективлик, конкретлик, детерминизм ва бошқа тамойиллари ҳам мавжуд.

"Метафизика" (юнон.— физикадан кейин) - диалектика каби универсал методдир. Бу сўз илмий муомалага эр. ав. I асрда Аристотелнинг шогирди, унинг шеърлари шарҳовчиси Родосский томонидан киритилди. Мутафаккир асарларини бир тизимга солар экан, у борлиқ ва билиш ҳақидаги умумий масалаларни физикадан сўнг "биринчи фалсафа"нинг (моҳият, сабаб ва бошқа) иккинчи фалсафадан фарқли хусусий-илмий билимларни ўрганадиган қисми сифатида талқин қилган.

Кўп ҳолларда, диалектикага қарама-қарши деб талқин этиладиган метафизика оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганишда уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида турган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган усулдир. Бу усул қўлланганида оламнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади. Воқеа, ҳодиса ва жараёнларни доимий ўзгариш ҳолатида ўрганиш ниҳоятда кийин бўлганлигидан, нафақат файласуфлар, балки барча фан мутахассислари унинг нисбатан тинч ва ўзгармай турган ҳолатини ўрганадилар, тадқиқ этадилар.

Аслини олганда, олам гарчанд диалектик ўзгариш ва ҳаракатда бўлсада, бу жараён доимо ҳам ниҳоятда тез содир бўлавермайди. Биз эса дунёдаги нарса, ҳодиса ва одамларга шунчалик метафизик тарзда ўрганиб қолганмизки, гўё кечадан бугуннинг фарқи йўқдек, кеча кўрган кишига бугун дуч келганимизда унда ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмагандай туюлади. Шу маънода, ҳаётда кўп ҳолларда метафизик усулда фикр юритамиз, нималаргадир ана шундай муносабатда бўламиз. Аслида эса, улар ҳам азалий ўзгаришлар жараёнига тушган нарса ва кишилар эканлигини жуда камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз. Худди шундай, бизнинг умримиз ҳам кечадан эртага қараб оқиб турадиган диалектик жараёндир. Биз ҳам ана шундай ўзгариб борамиз, аммо кўп ҳолларда бунга унчалик кўп эътибор берилавермайди. Шу тариқа мактабни тугатиб қўйганимизни, улғайганимизни, болаликнинг ортда қолганини гўёки билмай қоламиз...

Алоҳида таъкидлаш лозимки, метафизик усулнинг ҳаётда, илмий изланишлар ва фалсафий тадқиқотларда ҳам ўз ўрни бор. Бизда ҳалигача метафизиканинг тушунчалари, категориялари, тамойиллари ва илмий моҳияти изоҳланган ёхуд тадқиқ этилган асарлар, тадқиқотлар йўқ.

Қолаверса, уни диалектика билан бутунлай қарши қилиб қўйиш ва бу фарқни мутлақ зиддият даражасига кўтариш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Айнан ана шундай ёндашув собиқ иттифоқда диалектикани мутлақлаштиришга, метафизикани эса қуруқ ва ўлик таълимот сифатида қарашга, унинг имкониятларидан фойдаланилмаслигига сабаб бўлди.

Ҳозирги замон фанида метафизика уч асосий маънога эга:

1. Фалсафа умумий ходисалар ҳақидаги фандир. Бу таълимотнинг асосчиси Аристотель бўлиб, у "нарсанинг биринчи тури" ҳақидаги таълимотдир. Бу маънода, "метафизика" тушунчасини XX асрнинг йирик немис файласуфи М. Хайдеггер ҳам ўрганган. Унингча, бу категория билишнинг объекти ва субъектини бир вақтда ифодаловчи тушунчадир.

2. Махсус фалсафий фан онтология, умуман, борлиқ ҳақидаги таълимот бўлиб, назария билиш мантиғи ва унинг хусусий кўринишларидан мустаснодир. Шу маънода, бу тушунча Ғарб фалсафасида ўтмишда ҳам (Декарт, Лейбниц, Спиноза ва ҳ.к.), ҳозирда ҳам кенг қўлланилади.

3. У билиш (тафаккур) ва ҳаракатни фалсафий тушуниш маъносида диалектикага қарама-қарши қўйилади. Бунда шу маънодаги тушунча, яъни антидиалектика ҳақида сўз боради. Унинг энг асосий хусусиятларидан бири бир томонламалик билиш жараёнининг фақат бир қисмини мутлақлаштиришдир.

Фалсафа тарихида метафизика (диалектика каби) ҳеч қачон ўзгармасдан қолмаган. У турли тарихий шаклларда намоён бўлган.

Эски метафизика XVII—XIX аср фалсафаси ва фанида айниқса камол топди (метафизик материализм, натурфалсафа, фалсафа тарихи ва ҳ.к.) Метафизиканинг бу шаклига хос хусусият умумий ўзаро алоқадорлик ва тараққиётни инкор қилиш, оламга бир бутун тизимли ёндашувнинг йўқлиги, тафаккурнинг иккиланувчанлиги, умумий дунёвий алоқадорликнинг тугаганлигига ишонишдир.

Эски метафизик тафаккур услуби шаклланишининг объектив асослари бутуннинг алоҳида элементлари хусусийликни, алоҳида томонлар (фикран) нима учун бир бутунликдан айри ҳолда бўлиши ва бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланишини тушунтириш заруриятидир. Бу усул кундалик турмушда, ақл даражасида, предмет тараққиётидаги алоқа муносабатларда зарур ва тўғридир. Шунинг учун метафизиканинг бу шакли предметлардаги барқарорликни, улардаги ўзгаришларни тизимли ўрганиш, тараққиётнинг манбалари ва механизмларини аниқлаш билан боғлиқ.

XIX—XX асрларда эски метафизикадаги кескин курашда тараққиёт ғоясининг янги далиллар билан мустаҳкамланиши икки муҳим натижага олиб келди: диалектик тафаккурнинг янги услублари пайдо бўлди; XX асрда эски метафизиканинг илмий далилларини инкор қилувчи янги метафизика шаклланди.

Янги метафизика эски метафизикадан фарқли ўлароқ, нарсаларнинг умумий алоқадорлигини ва улар тараққиётини инкор қилмайди. Бу фандаги ва жамиятдаги буюк кашфиётлар даврида абсурддир. Антидиалектика янги шаклининг асосий хусусияти — тараққиётни изоҳлашнинг турли

вариантлари ва йўлларини излашдан иборат.

Буни қуйидаги йўналишларда тушуниш мумкин: а) энг умумий, абадий ўсиш, ўзгариш ёки аксинча кичрайиш (текис эволюционизм) тарзида; б) худди сифат ўзгаришлари каби сакрашлар занжири (катастрофизм) шаклида; в) такрорлаш сифатида қатъий линияли йўналишга эга бўлган доимий жараён (тўғри чизиқли ривожланиш) ҳолатида; г) ҳеч қандай янгиликларсиз айлана доирасидаги абадий ҳаракат кўринишида; д) моҳиятидан зиддият келиб чиқувчи ҳаракат сифатида; е) прогресс сифатида, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқорига интилиш тарзида. Тараққиётнинг ўзаро алоқадорлик ва таъсирнинг бошқа аралаш изоҳлари ҳам бўлиши мумкин.

Метафизиканинг турлари ҳар хил асослар, мезонлар билан фарқланиши мумкин. Билишнинг метафизик методи — бюрократизм, консерватизм, волюнтаризм ва ҳ.к. амалий фаолиятнинг бошқа бир томонлама ҳаракатлари тарзида намоён бўлиши ҳам мумкин.

Билимнинг метафизик усуллари турлича булиб, идеализм, сенсуализм, рационализм, эмпиризм, догматизм, релятивизм ва бошқа шаклларда намоён бўлиб, билимнинг алоҳида шакллари натижаларини мутлақлаштириш жараёнида пайдо бўлади.

Софистика. Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган. Софистика намояндalари Пратагор, Горгий, Гипсий, Антифонт ва бошқалардир. Софистиканинг пайдо бўлиши антик Юнонистонда иқтисодий тараққиётга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Бу оила уруғ анъаналаридаги турғунликни бартараф қилиш, янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга эҳтиёж даври эди. Софистиканинг инқирози эрамиздан аввал IV аср ўрталарида бошланди. Эрамизнинг II асрида классик юнон софистларининг ғоя ва услубларини қайта ишлашга интилувчи янги оқим пайдо бўлди.

Софистика мавжуд назария ва маълумотларни сақлашга интилади. У янги фикр эски фикрнинг бир қисми эканлигини асослашга ёки мантиқ қонунини тузиб, мавжуд билимлар тизимини барча зиддиятлардан тозалашга ҳаракат қилади. Бу методдан семантик ва мантиқий қонунларда исталган нарсани исботлаш учун фойдаланилади. Кўпгина дарслик ва қўлланмаларда бу ибора юнон тилидаги "sopism" сўзи асосида, яъни атайлаб хилма-хил маънога эга бўлган тушунчаларни ишлатиш орқали керакли, аммо ҳақиқатга тўғри келмайдиган, кўчма маъно-мазмунга эришиш усули, деб таъкидланади. Бу усул қулланилганда фикрнинг мазмуни кўчма маънода баён қилинади, яъни "Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит ", деганга ўхшаш ҳолат назарда тутилади. У, нафақат, қадимги Юнонистон, балки ўрта асрларда Европада ҳам кенг тарқалган. Агар бу усул ёлғон хулосаларга олиб келса, нега ўз даврининг кўпгина доно кишилари ундан фойдаланганлар, деган савол туғилиши мумкин. Маълумки, инсоният тарихида ҳурфикрлик ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга муносабатни тўғри ифодалашнинг иложи қолмаган замонлар кўп булган. Бундай ҳолни инквизиция ҳукмрон бўлган ўрта асрлар Европасига ҳам татбиқ этиш мумкин. Ўша даврда ҳам кўпгина

зиёлиларнинг ана шу усулга суянмасдан иложи йуқ эди. Умуман олганда, фалсафада “дўппи тор келиб қолган” ана шундай замонларда фикрни Гулханийнинг машхур “Зарбулмасал” асари каби ифодалаш ҳоллари учраб туради. Буни ўрта асрлар Европасига нисбатан олсак, унда Сервантеснинг “Дон Кихот” асари нима сабабдан шундай ёзилганлиги, унинг бош қаҳрамони эса нима учун шамол тегирмонларига қарши жанг қилганлиги ва бу лавҳалар замирида қандай ботиний мазмун яширингани аниқ бўлади.

Софизм — қарама-қарши фикрлар асосида ихтиёрий танланган фойдали мулоҳаза бўлиб, унинг ёрдамида ҳар қандай нарса ёки фикрни исботлай олиш мумкин. Масалан, Аристотелнинг ёзишича, бир афиналик аёл ўғлига, жамоа ишларига аралашма, чунки агар тўғри гапирсанг, сени одамлар; ёлғон сўзласанг — Худолар ёмон кўради, деган экан. Софизмга кўра афиналик аёлга шундай рад жавоби бериш мумкин: сен жамоа ишларида иштирок қилишинг керак, чунки тўғри сўзли бўласан ва бунинг учун сени Худолар ҳам, одамлар ҳам яхши кўради.

Софистика мавжуд билимлар тизимидан зиддиятларни сиқиб чиқаради, бу билан эски ва янги билимларни мурасага келтиради. Софистика инсон билими доирасида чексиз релятивизмни улуғлайди. Предмет ҳақида ҳар нарса дейиш мумкин. Қандай мақсад кўзланмасин, сўзлар ифодасида ҳеч қандай чегара йўқ (масалан, асал — ширин; асал — аччиқ; кўрғон — айланасимон, кўрғон — тўртбурчак ва ҳ.к.) шунга кўра софист — моҳир уста, сўзамол донишманд маъноларини англатади.

Софистикага фақат салбий муносабатда бўлиш ноўриндир. У одатда янги ғоя, назария ва турмуш шароитининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Софистика билиш тизимидаги мантикий зиддиятларни аниқлаш, эски билим тизимини қайта қуришда зарурий элемент сифатида намоён бўлади. Софизм муайян, яхлит хусусиятга эга, чунки ҳодисага таъсирчан бўлиб, эски нарса хавф остига олинади. Шунинг учун ҳар қандай софизм ўзига хосдир.

Софистика қадимги Европа тафаккур услубининг асоси бўлиб хизмат қилди. Аммо софистикани танқид қилиш орқали антик давр фалсафаси дунёнинг янгича концепциясига эришди. Бу концепция фикр ва борлиқ айнийлигига асосланади. У Аристотель фалсафасида ўзининг ниҳоясига етди ва насронийликда мустаҳкамланди. Шу маънода, софистика инсоният тафаккурининг умумий тараққиётида ўз ўрни ва аҳамиятига эга.

Эклектика. Эклектика ҳеч қандай билим фаолияти билан боғланмаган, бир-бирига зид далилларга асосланади ва оламни бузиб ёлғон акс эттиради. У билим тизими ривожига йўналиш, у ҳеч қандай ягона назарий асосга эга эмас ва баъзида объектни ўрганишнинг зиддиятли жиҳатларини характерловчи билим элементларидир.

Методологик усул сифатида эклектика биринчи марта қадимги юнон фалсафасида пайдо бўлди ва иқтибосларга асосланган ўрта аср схоластик баҳсларида, янги давр XV-XVIII асрлар фалсафий баҳсларида кенг фойдаланилди. У ҳозирги даврда ҳам реклама ва ташвиқотда, оммавий коммуникация тизимида қўлланилиб, инсон психикасидаги анъаналар, кўникмалар, интилишларни бўрттиради. Бундай усулнинг бемаънилигини

Сукрот ва Аристотелдан бошлаб, ҳозирги давр мутафаккирларигача танқид қиладилар. Аммо бу ундан фойдаланилмасликни англамайди. Эклектика олам, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутунлигини, умумий асосларини парчалаб ташлаш услубига таянади.

Синергетика. Ҳозирги замон фанида синергетика методи кенг қўлланилмоқда. Синергетика сўзи юнонча ("синергена") бўлиб, келишув, ҳамкорлик, ўзаро таъсир каби маъноларни англатади. Герман Хакеннинг фикрича, синергетика кўп қисмлардан иборат бўлган, ўзаро мураккаб алоқадорликдаги компонентлар тизимини ўрганади. Бу сўзни Хакен ҳамкорликдаги ҳаракат билиб, бутуннинг тизим сифатида акс этувчи қисмларининг келишилган фаолияти маъносида талқин қилади.

Барча таълимотлар пайдо бўлади, ривожланади ва, ниҳоят, эскиради. Хакен синергетикаси ҳам ворисийликка асосланган. Унинг давоми бўлган И.Шеррингтоннинг синергетик услуби, С.Уламнинг синергияси, И.Забусскийнинг синергетик йўналишлари ана шулар жумласидандир.

И.Шеррингтон синергетик ёки интегратив тафаккурни мускуллар ҳаракатининг бошқарувида (орқа мия) асаб системасидаги келишилган таъсирни изоҳлаш усулидир, деб тушунади. С.Улам эса, ЭХМнинг биринчи авлоди вакилларида бири бўлиб, у синергиянинг, яъни машина ва унинг оператори орасидаги узлуксиз ҳамкорликнинг фойдалилиги, аҳамиятининг ҳозирги замондаги таъсирга эътиборни қаратади.

И.Забусский 60-йилнинг ўрталарида линиясизлик масалаларини ҳал қилишда аналитик жиҳатдан чекланганлик бир ёкламалikka йўл очганлигини таъкидлайди. Линиясиз математика ва физика масалаларида синергетика усулининг татбиқ этилишини одатдаги математика ҳисоблаш машинасининг фаолиятини таҳлил қилиш билан қиёслайди.

Ҳозирги даврда И. Пригожиннинг синергетика тўғрисидаги фикрлари ҳам кўпчиликнинг эътиборини тортмоқда.

Юқоридаги барча ҳолатларда узлуксиз ҳаракат ҳақида сўз боради. Синергетика орқали содда тизимлардан мураккабларини яратувчи ўлик табиатдаги ўз-ўзидан ҳаракатнинг тамойили шаклланди. Синергетика билан физикада эволюцион йўналиш пайдо бўлди ва фан ижодкорликдан янгилик яратиш тушунчаси томон ривожланди. Синергетика макроскопик даражаларга тасодифийликни фанга киритди ва бу билан механика методларини макроскопик даражага, яъни микродунё масалаларига татбиқ қилди. Синергетика нисбийлик назариясидаги энергия ва нарсанинг ўзаро бир-бирига ўтишини тасдиқлайди ва нарсаларнинг пайдо бўлишини ўзига хос тарзда изоҳлайди. У биз яшаётган макросистемалар қандай пайдо бўлганлиги масаласини ҳал этишга ҳаракат қилади.

Синергетика назариясида энергия кристалл сифатида қотиб қолади ва кинетикликдан потенциалликка айлана бошлайди, деб талқин қилинади. Бунга кўра, нарса қотиб қолган энергиядир. Энергия фаолиятнинг ишлаб чиқариш қобилятини характерловчи тушунча, лекин ҳозирда энергия нафақат механик фаолият, балки янги структураларни яратувчиси сифатида ҳам ўрганилмоқда. Синергетика табиатдаги эволюция ниманинг ҳисобига

содир бўлиши мумкинлигини асослайди. Барча янги структуралар яратилаётган жойда энергиянинг кучли тўлқини ва муҳит билан алмашинув зарур (эволюция ҳаёт каби), метаболизмни талаб қилади. Агар осмон жисмлари эволюциясида биз ишлаб чиқаришнинг натижасини кузатсак, синергетика табиатни яратиш жараёнини ўрганайди. Синергетика нисбийлик назариясининг хулосаларини тасдиқлайди: энергия оламнинг янада юқорида даражаларини яратади.

Хуллас, синергетика — оламнинг ўз-ўзини ташкил этиши, макон ва замонда нарса ва воқеаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлигини эътироф этишга асосланган илмий қарашлар мажмуидир. Бу таълимотни диалектика асосида шаклланган ва уни тўлдирадиган илмий қарашлар мажмуаси дейдиганлар ҳам бор. Уларга қарши ўлароқ, диалектика энди керак эмас, уни синергетика билан алмаштириш лозим, деб ҳисобловчилар ҳам йўқ эмас.

Умумилмий тадқиқот методлари. Улар фалсафа билан махсус фанларнинг фундаментал назарий-методологик қоидалари ўртасида ўзига хос «оралиқ методология» бўлиб хизмат қилади. Умумилмий тушунчалар қаторига кўпинча «ахборот», «модель», «тузилма», «функция», «тизим», «элемент», «оқилоналик», «эҳтимоллик» сингари тушунчалар киритилади.

Биринчидан, бир қанча хусусий фанлар ҳамда фалсафий категорияларнинг алоҳида хосса, белги ва тушунчалари умумилмий тушунчаларнинг мазмунига «сингдириб» юборилганлиги, иккинчидан, (фалсафий категориялардан фарқли ўлароқ) математик назария ва символик мантиқ воситалари билан уларни формаллаштириш, уларга аниқлик киритиш мумкинлиги умумилмий тушунчаларнинг ўзига хос жиҳатларидир.

Агар фалсафий категориялар умумийликнинг мумкин бўлган энг юқори даражаси – муайян умумий даражани ўзида мужассамлаштирган бўлса, умумилмий тушунчаларга кўпроқ умумий абстракт (бир хил) даража хоски, бу уларни абстракт-формал воситалар ёрдамида ифода этиш имконини беради. Фалсафанинг асосий масаласини (тўла ҳажмда) ечишда «иштирок этиш» шарти муайян «тафаккур шаклини яратиш»нинг «фалсафийлиги», «диалектиклиги» даражасини аниқлашнинг муҳим мезонидир.

Умумилмий тушунча ва концепциялар асосида билишнинг тегишли методлари, тамойиллари таърифланади, улар эса, ўз навбатида, фалсафанинг махсус илмий билим ва унинг методлари билан оқилона ўзаро алоқасини таъминлайди. Умумилмий методлар қаторига тизимли ва структуравий-функционал, кибернетик, эҳтимолий ёндашувлар, моделлаштириш, формализация ҳамда бошқалар киради.

Умумилмий тушунчаларнинг муҳим роли шундан иборатки, улар ўзининг «оралиқ хусусияти» билан фалсафий ва алоҳида илмий билимнинг (шунингдек тегишли методларнинг) ўзаро ўтишини таъминлайди. Гап шундаки, биринчи билим иккинчи билимга соф юзаки тарзда, бевосита ўтмайди. Шунинг учун ҳам махсус илмий мазмунни дарҳол фалсафий тушунчалар тилида ифодалашга уринишлар, қоида тариқасида,

ноконструктив ва самарасиз бўлади.

Хусусий илмий методлар – материя ҳаракатининг асосий шаклига мос бўлган муайян фанда қўлланиладиган билиш усуллари, тамойиллари, тадқиқот усуллари ва тартиб-таомиллари мажмуи. Механика, физика, кимё, биология ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг методлари шулар жумласидандир.

Фан методлари – маълум фан тармоғига кирувчи ёки фанлар туташган жойда вужудга келган муайян фан соҳасида қўлланиладиган усуллар тизими. Ҳар бир фундаментал фан, моҳият-эътибори билан, ўз предметига ва ўзига хос тадқиқот усулларига эга бўлган соҳалар мажмуидир.

Фанлараро тадқиқот методлари – асосан фан соҳалари туташган жойда амал қиладиган (методологиянинг турли даражаси элементларини бирлаштириш натижасида юзага келган) бир қанча синтетик ва интегратив усуллар мажмуи. Мазкур методлар комплекс илмий дастурларни амалга оширишда кенг қўлланилади.

Методологияга фақат методларни эмас, балки тадқиқотни таъминловчи бошқа воситаларни ҳам ўрганиш хос. Тамойил, қоида ва кўрсатмалар, шунингдек, категория ҳамда тушунчалар мана шундай воситалар жумласига киради. Номувозий, беқарор дунё шароитларида воқеликни методологик ўзлаштиришнинг ўзига хос воситаларини ажратиш фан ривожланишининг «постноклассик», деб номланган ҳозирги босқичида анча долзарб аҳамият касб этмоқда.

Хусусий фанлар методларининг ўзига хос хусусиятлари моддий ифодасини топган билиш воситалари: микрофизикада зарраларни тезлатгичлар, тиббиётда аъзолар фаолиятини қайд этувчи турли ўлчагичлар ва шу кабилар ҳозирги замон методологик тадқиқотининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар методлари. Ижтимоий-гуманитар фанларда кузатиш натижалари кўп жиҳатдан кузатувчининг шахсига, унинг ҳаётий қарашларига ва бошқа субъектив омилларга боғлиқ бўлади. Мазкур фанларда одатдаги кузатиш (фактлар ва ҳодисалар четдан туриб қайд этилади) ва иштирокчиликка асосланган (ичдан туриб) кузатиш (бунда тадқиқотчи маълум ижтимоий муҳитга кўшилади, унга мослашади ва ҳодисаларни «ичдан» таҳлил қилади) фарқланади. Психологияда кузатишнинг ўз-ўзини кузатиш (интроспекция) ва эмпатия (бошқа одамларнинг руҳий кечинмаларига кириб бориш, уларнинг ички дунёси–сезгилари, фикрлари, хоҳиш-истакларини тушунишга интилиш ва ҳ.к.) фарқланади.

Этнометодология ичдан туриб кузатишнинг турларидан бири бўлиб, у ижтимоий ҳодиса ва воқеаларни тавсифлаш ҳамда кузатиш натижаларини уларни тушуниш ғоялари билан тўлдиришни назарда тутаяди. Мазкур ёндашув ҳозирда этнография, ижтимоий антропология, социология ва культурологияда тобора кенг қўлланилмоқда.

Ижтимоий экспериментлар тобора ривожланмоқда, улар ижтимоий ташкил этиш ва жамиятни бошқаришни оқилонлаштиришнинг янги

шакллари аналга татбиқ этишга кўмаклашмоқда. Ижтимоий эксперимент объекти одамларнинг маълум гуруҳи экспериментнинг бевосита иштирокчиларидан бири бўлиб, уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашишга тўғри келади, тадқиқотчи эса ўзи ўрганаётган вазиятга бевосита қўшилади.

Психологияда муайян руҳий фаолият қандай шаклланишини аниқлаш учун тажриба ўтказилаётган шахс турли экспериментал шароитларга қўйилади ва унга маълум масалаларни ҳал қилиш таклиф этилади. Бунда мураккаб руҳий жараёнларни шакллантириш ва уларнинг тузилишини янада чуқурроқ тадқиқ қилиш мумкин. Мазкур ёндашув педагогик психологияда шакллантирувчи эксперимент, деб номланади.

Ижтимоий экспериментлар тадқиқотчидан ахлоқий ва юридик норма ва принципларга қатъий риоя этишни талаб қилади. Бу ерда (тиббиётда бўлгани сингари) «зиён етказма!» тамойили муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг интим дунёсига кириш қуроли бўлиб хизмат қилиш - ижтимоий экспериментларнинг асосий хусусияти.

Ижтимоий-гуманитар фанларда фалсафий ва умумилмий воситалар, метод ва амаллардан ташқари, мазкур фанларнинг предмети билан боғлиқ махсус воситалар, метод ва амаллардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг жумласига қуйидагилар киради:

Идеографик метод—алоҳида тарихий фактлар ва ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш.

Диалог («савол-жавоб методи»).

Тушуниш ва оқилона (интенционал) тушунтириш (бу ҳақда ушбу кейинги мавзуда батафсил сўз юритилади).

Ҳужжатларни таҳлил қилиш—сон ва сифат жиҳатидан таҳлил қилиш (контент-анализ).

Сўровлар ўтказиш—«юзма-юз» сўров (интервью) ёки сиртдан (сўровнома ёрдамида, почта, телефон орқали ва ш.к.) сўров ўтказиш. Оммавий ва махсус сўровлар фарқланади. Махсус сўровларда профессионал экспертлар ахборот олишнинг бош манбаи ҳисобланади.

Проектив методлар (психологияга хос)—инсоннинг продуктив фаолияти натижаларига қараб, унинг шахсий хусусиятларини билвосита ўрганиш усули.

Тестлаш (психология ва педагогикада)—стандартлаштирилган топшириқлар бўлиб, уларни бажариш натижалари айрим шахсий хусусиятлар (билим, кўникма, хотира, зеҳн ва ш.к.)ни ўлчаш имконини беради. Тестларнинг икки асосий гуруҳи фарқланади—интеллект тестлари (машҳур К коэффициентини) ва эришилган (касба, спортда ва ҳ.к.) натижалар тестлари. Тестлар билан ишлашда ахлоқий жиҳат муҳим аҳамият касб этади. Зотан, лаёқатсиз ёки фирром тадқиқотчининг қўлида тестлар жиддий зарар келтириши мумкин.

Биографик ва автобиографик методлар.

Социометрия методи—ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда математика воситаларидан фойдаланиш. Ундан кўпинча «кичик гуруҳлар»ни ва улардаги шахслараро муносабатларни ўрганишда фойдаланилади.

Ўйин методлари–бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда қўлланилади. Имитацион ўйинлар (ишбилармонлик ўйинлари) ва очик ўйинлар (айниқса, ностандарт) вазиятларни таҳлил қилишда фарқланади. Ўйин методлари орасида психодрама ва социодрама алоҳида ўрин тутди. Уларда иштирокчилар тегишинча индивидуал ва группавий вазиятларни кўриб чиқадилар.

Ҳозирги замон методологияси. «Куматоид», «case studies», «абдукция» тушунчалари анъанавий методологик тушунчалар руҳида тарбияланган одамга эриш туюлиши мумкин. Аммо, айнан улар методологиянинг ҳозирги ривожланиш босқичининг ўзига хос хусусияти илмий муомалага мутлақо янги тушунчаларни киритиш билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Мазкур тушунчаларнинг аксарияти муайян (хусусий) фанлар соҳаси билан боғлиқ. Бундай тушунчалар қаторига ҳозирда анча машҳур бўлган бифуркация, «флуктуация», «диссипация», «аттрактор» тушунчаларини, шунингдек, «куматоид» (юнонча–тўлқин) деган инновацион тушунчани киритиш мумкин.

Куматоид - сузаётган объектни англатади ва объектларнинг тизимли хусусиятини акс эттиради. У вужудга келиши, ҳосил бўлиши, шунингдек йўқолиши, парчаланиши мумкин. У ўзининг барча элементларини бирваракай эмас, балки ўзига хос «ҳиссий-ўта ҳиссий» тарзда намоён этади. Масалан, тизимли объект–ўзбек халқини маълум замон, макон бўлагида ифода этиш ва маҳаллийлаштириш мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, объектни яхлит ифода этиш учун ўзбек халқининг барча вакилларини йиғиш мумкин эмас. Шу билан бирга, мазкур объект сохта эмас, реалдир. Уни кузатиш, ўрганиш мумкин. У бутун цивилизация-тарихий жараённинг йўналишини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Яна бир мисол–талабалар гуруҳи. У дам пайдо бўладиган, дам кўздан йўқоладиган сузувчи объект сифатида ўзаро алоқаларнинг деярли барча тизимларида намоён бўлади. Масалан, ўқув машғулотлари тугаганидан кейин гуруҳ яхлит объект сифатида мавжуд бўлмайди, аммо институциявий белгиланган маълум вазиятлар (гуруҳ рақами, талабалар сони, гуруҳ тузилиши, умумий хусусиятлари)да у объект сифатида намоён бўлади ва ўз-ўзини идентификация қилади. Бундан ташқари, мазкур куматоид гуруҳ аъзолари ўртасидаги дўстлик, рақобат ва бошқа муносабатлар билан ҳам қўллаб-қувватланади.

Куматоиднинг ўзига хос хусусияти шундаки, у замон ва маконда маҳаллийлашишга бефарқ бўлибгина қолмай, субстрат–ўзини ташкил этувчи материалга ҳам қаттиқ боғланмаган. У тизимли хусусиятларга эга эмас. Бинобарин, мазкур хусусиятлар унинг таркибий қисмларига мавжуд ёки мавжуд эмаслигига, айтиқса, уларнинг ривожланиш йўналиши ёхуд хулқ-атвор тарзига боғлиқ. Куматоидни моддий тарзда мустаҳкамланган маълум бир хусусият ёки бундай хусусиятлар тўплами билан аниқ идентификация қилиш мумкин эмас. Бутун ижтимоий ҳаёт сузувчи объектлар–куматоидлар билан тўлиб-тошган.

«Case studies», яъни вазиятли тадқиқотлар ўтказиш ҳозирги замон

методологиясидаги муҳим янгиликдир. Мазкур тадқиқотларни ўтказишда фанлараро тадқиқотлар ўтказиш методологиясига таянилади, аммо индивидуал субъектларни, маҳаллий группавий дунёқарашлар ва вазиятларни ўрганиш назарда тутилади. «Case studies» атамаси прецедентнинг, яъни кузатиш остида бўлган ва тушунтиришнинг мавжуд қонунлари доирасига сиғмайдиган индивидуаллаштирилган объектнинг мавжудлигини акс эттиради.

Вазиятли тадқиқот методологияси неокантианлар Баден мактабининг идиографик методи билан боғлиқ. Вазиятли тадқиқотларнинг икки типи: текстуал ва майдондаги тадқиқотлар фарқланади. Уларнинг иккаласида ҳам маҳаллий детерминация биринчи даражали аҳамиятга эга. Маҳаллий детерминация «ички ижтимоийлик» тушунчаси билан муайянлашади ва айни гуруҳ ёки вазиятга хос бўлган фаолият, мулоқот шакллари таъсирида шаклландирган билимнинг ноаниқ шартларининг туташ тизими деб, алоҳида сўзлар ва ҳаракатларнинг маъно-мазмунини белгилайдиган ижтимоий-маданий контекст деб тушунилади. Вазиятли тадқиқотларнинг устунлиги шундаки, уларда билим тизимининг мазмуни шартларнинг пировард тўплами, ҳаётий вазиятларнинг муайян ва алоҳида шакллари нуқтаи назаридан очиқ берилади.

Ҳозирги замон методологияси ўз анъанавий методларининг универсаллиги чекланганлигини тушунади. Масалан, гипотетик-дедуктив метод ишни тайёр гипотезалардан бошлаб, «далилларни энг яхши тушунтириш» босқичидан сакраб ўтганлигини учун танқид қилинади.

«**Абдукция**» фикр юритиш орқали эмпирик фактлардан уларни тушунтирувчи гипотезага юксалишни назарда тутаяди. Бундай фикр юритиш турмушда ва амалиётда кўп учрайди. Ҳар бир инсон тушунтириш йўллариини излашда беихтиёр абдукцияга мурожаат этади. Масалан, врач касаллик аломатларига қараб, унинг сабабини, детектив эса жиноят изларига қараб жиноятчини қидиради. Худди шунингдек, олим ҳам содир бўлаётган ҳодисани тушунтиришда абдукция методидан фойдаланади. Мазкур атама индукция ва дедукция сингари машҳур, кенг эътироф этилган бўлмаса ҳам, у янги ҳамда самарали методологик стратегияни ишлаб чиқишда муҳим рол ўйнайди.

Шундай қилиб, методология маълум бир, ҳатто, «энг муҳим метод»га ҳам боғлиқ бўлмайди. «Олим ҳеч қачон фақат битта таълимотга таяниб қолмаслиги, ҳеч қачон ўз тафаккур методларини фақат битта фалсафа билан чеклаб қўймаслиги керак». Методология алоҳида методларнинг оддий йиғиндиси, уларнинг «механик бирлиги» ҳам эмас. Методология – турли даражадаги усул ва тамойилларнинг фаолият соҳалари, йўналишлари, эвристик имкониятлар, мазмунлар, тузилмалар ва ҳоказоларнинг мураккаб, яхлит ҳамда мувофиқлаштирилган тизими.

Эвристика. Эвристика юнонча *heurisko*–топаман, кашф этаман, деган сўздан келиб чиққан. «Эвристика» атамасининг қўлланилиши қадимги юнон олими александриялик Папп (милоддан аввалги III аср) номи билан боғланади. Бу нуқтаи назардан эвристика математика масалаларини ечишни

ўрганишни истаганларга мўлжалланган қоидаларнинг махсус тўплами сифатида намоён бўлади. «Маҳорат сирлари» ҳамиша катъий сир тутилган ва тавсифланмаган. Эвристикани кашфиётлар тўғрисидаги фан сифатида тавсифлаш барча замонларда ҳам жуда мураккаб вазифа ҳисобланган. Г. Лейбницнинг «Кашфиёт санъати» ғояси амалга ошмади. Б. Спиноза тўғри метод оқилона танлашни таъминлаши, номаълумни билиш қоидаларига эга бўлиши, фойдасиз имкониятларни четлатиш тартибини белгилаши лозимлигини қайд этган бўлса-да, буни асословчи назарияни яратмади.

Муайян илмий билимдан ҳайдаладиган барча иккиламчи, ноаниқ методологик қоидалар эвристика соҳасини тўлдиради. Шунинг учун ҳам эвристика баъзан қайғуриш, илҳомланиш, инсайт билан боғланади. Методологик тафаккурнинг изчил тизимида эвристикага кўпинча етарли даражада англаб бўлмайдиган, аммо излаш ва топиш салоҳияти катта бўлган соҳа деб қаралади. Формал мантиқий методлар эвристик методларга қарама-қарши қўйилади. Барча мумкин бўлган ҳолларда эвристикадан билим мазмунини кенгайтириш, илгари маълум бўлмаган янгиликни яратиш кутилади.

Кўпинча «эвристика» тушунчасини тафаккурга боғлаб, «эвристик тафаккур» тарзида қўлланилади. Айтиш мумкинки, бундай ҳолларнинг барчасида тафаккурнинг яратувчи функцияси тўғрисида сўз юритилади. Ғарб фалсафасида эвристик тафаккурни тушунтиришга ҳаракат қилувчи назарияларнинг уч туркуми фарқланади: «тинч оқар сув» ёки ўртача ҳисобга келтирилган меҳнат назарияси; блицкриг ёки инсайт назарияси; яхши қопқон ёки оқилона методологик қоида назарияси.

Эвристика методологиянинг бўлими сифатида ҳали расман эътироф этилгани йўқ. Аммо, ўз-ўзидан аёнки, илмий билимнинг ҳар бир соҳасида у энг тез, самарали ва ўзига хос ечим топишнинг стратегияси ҳисобланади, эвристик усул ва қоидалар ноанъанавий йўллارни излаш, улардан фойдаланишга туртки беради. Эвристика фанлараро хусусиятга эгалиги мазкур соҳанинг ўзига хос белгисидир. Аммо эвристик хусусият фан ичидаги билимда ҳам мавжуд. Эвристик сезги илмий изланишнинг деярли ҳар бир қадамига ҳамроҳ бўлади. Редукция, методларини ўзлаштириш, гуманитар ва техника фанларининг усулларини бирлаштириш, муайян илмий ишловларни амалга татбиқ этишни танлаш, ҳал қилувчи экспериментнинг ўзи маълум даражада эвристик фаразларга асосланади. Эвристика илмий ва ноилмий билим, оқилоналик ва нооқилоналик ўртасида боғловчи бўғин бўлиб хизмат қилади. У хулқ-атвор тактикасини танлашга ва ривожланиш жараёнида тўғри йўл топишга кўмаклашади. Илмий таваккал мезони сифатида эвристиклик илмий билимни ривожлантиришнинг таркибий қисми сифатида ҳамиша олқишланган, дунёнинг постноклассик манзарасида эса назариянинг эвристиклик хусусияти билим бериш жараёнини ўзгартириш, уни ижодий, муаммоли, ўйин тарзида ўтказиш имконини берадиган илмий билим мезони даражасига кўтарилди.

Эвристика сирларига яқинлашишга бўлган энг сўнгги уринишлардан А.Ф. Осборннинг «мияга ҳужуми»ни қайд этиш мумкин. Унда

кашфиётчиликнинг ўриндошлик, ўтказиш, бирлаштириш ва ажратиш билан боғлиқ анъанавий усуллари билан бир қаторда, хаёлни рағбатлантирувчи усуллар: тифиз муддатлар тизими, муаммони танқидсиз вазиятда эркин муҳокама қилиш, тортишувлик муҳитини яратиш, шунингдек ҳазил тахминлар қилиш қайд этилади. Аммо, эвристика йўналишининг вакили Д. Пойя илгари сурган ижоднинг (ёки муаммоларни самарали ҳал қилишнинг) муқаррар тарзда амал қиладиган қоидаларини ишлаб чиқиш амалга ошириб бўлмайдиган вазифа, деган ғояси янада анъанавийроқ ҳисобланади.

Дарҳақиқат, эвристика ўзига хос методология, яъни ижодий фаолият методларининг мажмуи сифатида маълум талаблар қўяди:) У оддий танлаш усулларига эмас, балки муаммони ҳал қилиш вақтини қисқартириш имконини берадиган усулларга таянади; 2) қўлланилувчи усуллар анъанавий қабул қилинган ва эскирган усуллардан жиддий фарқ қилиши мумкин; 3) усуллардан фойдаланишга тадқиқот кўрсаткичларига қўйиладиган ташқи чеклашлар қаршилик кўрсатади; 4) изланиш моделлари жиддий даражада индивидуаллаштирилган бўлиб, билиш субъектининг руҳий ва мотивацион фаолияти билан чамбарчас боғлиқ.

«Гносеология» - соф фалсафий категория. Унинг номи юнонча *gnosis* – билим, илм ва *logos* – таълимот, фан сўзларидан келиб чиққан. Сўзма-сўз маъноси - «билиш ҳақидаги таълимот (фан)», «онг ҳақидаги таълимот (фан)». Фалсафий адабиётларда, шу жумладан фалсафий қомуслар ва луғатларда «гносеология» атамаси «билиш назарияси» деб таржима қилинган. Шу билан бир қаторда, айти шу мазмунни ифодалаш учун фалсафий адабиётларда «эпистемология» сўзи ҳам қўлланилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, гносеологияга татбиқан билиш назариясива эпистемология номларининг қўлланилишини ўринли деб бўлмади. Зотан, «episteme» сўзи «pistis» - эътиқод сўзи билан узвий боғлиқ. Бироқ, биз биладиган (гносио) ва биз ишонадиган (пистио), мавжудлигига эътироз билдирмайдиган нарсалар – фалсафий ва илмий билимларнинг ҳозирги даражасида мазмунан ҳар хил тушунчалардир. Шу боис Ғарбий Европа фалсафасида эпистемологиянинг мазмуни икки хил, баъзан эса – уч хил талқин қилинади.

Умуман олганда, ҳозирги замон фалсафасида гносеология билиш жараёнининг умумий, аниқроқ айтганда – фалсафий моҳияти ҳамда умумий муаммоларига эътиборни қаратади. Эпистемология эса, бизнинг муайян нарсалар ҳақидаги билимларимиз ва (ёки) эътиқодларимизнинг ишончлилик даражасини ўрганади.

Демак, эпистемология гносеологиянинг таркибий қисми ёки унинг амалий ифодасидир. Том маънодаги эпистемология ҳозирги кунда илмий, ҳақиқий билимнинг мазмунини, шунингдек диний эътиқодларнинг гносеологик моҳиятини ўрганиш билан шуғулланади. Бунда эса билиш (онг)нинг моҳияти тўғрисида баҳс юритувчи фалсафий таълимот маъносидаги «гносеология» атамасидан фойдаланилади. Шу билан биз аввал гносеология муаммолари доирасини аниқлаб олишга ҳаракат қиламиз.

Гносеология ёки билиш назарияси фалсафий билимлар (фалсафа фани)

бўлими бўлиб, унда 1) инсоннинг дунёни билиш имконияти; 2) инсоннинг ўзликни англаш жараёни; 3) билишнинг билмасликдан билим сари юксалиши, 4) билимлар табиати ва уларнинг мазкур билимларда акс этувчи нарсалар билан ўзаро нисбати ўрганилади.

Шундай қилиб, умуман олганда, гносеология онг, билиш, билимни ўрганиш билан шуғулланади.

Шахсий ва ижтимоий тажрибада биз онгнинг мавжудлигини аниқ сезамиз, онгнинг ўз-ўзига, бошқа одамларга ва умуман жамиятга таъсири натижаларини физиологик даражада ҳис қиламиз ва кўрамиз. Бироқ бу жараёнда онгнинг ўзи кўринмайди. Моддий дунё ходисаларидан фарқли ўлароқ, онгни кузатиш мумкин эмас. У гўё вақт ва макон чегараларидан ташқарида туради. Гносеологиянинг вазифаси бу кўринмас онгни идрок этиш, унинг моддий нарса ва ходисалар дунёси билан ўзаро алоқаларини аниқлаш, уни ўз муҳокама ва тадқиқот предметига айлантиришдан иборат.

Билимнинг асосий турлари. Билим нима? Билим тушунчасига аниқ таъриф бериш қийин, балки ҳатто мумкин ҳам эмас. Гап шундаки, биринчидан, бу тушунча энг умумий тушунчалардан бири ҳисобланади, умумий тушунчаларга эса доим аниқ таъриф бериш қийин. Иккинчидан, билимнинг жуда кўп турлари мавжуд ва уларнинг ҳаммасини ёнма-ён қўйиб бўлмайди. Шунини эътиборга олиб, билим нима эканлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўрамиз. Одатда, биз ниманидир билишимиз ҳақида гапирганимизда, ўзимиз бу «нимадир» ҳақида анча тўғри тасаввурга эгамиз, деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, бизнинг тасаввуримиз хом хаёл ёки фақат ўз шахсий фикримиз эмаслигига ҳам ишончимиз комил бўлади. Ниҳоят, биз бу ишончни мустаҳкамловчи қандайдир далиллар келтиришимиз мумкин. Шундай қилиб, ўз шахсий ҳаётимизда биз амалдаги ҳолатга мос келадиган ва маълум асосларга эга бўлган ишонч, эътиқодни билим деб ҳисоблаймиз.

Теран маъно билан суғорилган бу билим талқинининг умумий руҳи гносеологияда ҳам сақланиб қолган. Айни замонда, гносеология бу талқин замирида мужассам баъзи бир ҳолатларни аниқлайди ва уларга ойдинлик киритади. «S субъект қандайдир P предметни билади» деган стандарт гносеологик талқин қуйидаги уч шартни ўз ичига олади:

- ҳақиқийлик (мувофиқлик) шarti – «агар P ҳақиқий бўлса, у ҳолда S P ни билади». Биз Чимён Тошкентдан шимолроқда жойлашганлигини биламан, башarti Чимён чиндан ҳам Тошкентдан шимолроқда жойлашган бўлса. Агар биз Амударё Тинч океанига қуйилади, деб айтсак, бизнинг бу фикримиз билим эмас, балки янглиш фикр, хато бўлади.
- ишончлилиқ (эътиқод, мақбуллиқ) шarti – «агар S P ни билса, у ҳолда S P га ишонади (унинг мавжудлигига эътиқоди комил бўлади). Масалан, агар биз Ўзбекистонда денгиз бор десак, биз унинг амалда мавжудлигига ишонамиз. Одатда билим шундай ишонч ёки шундай эътиқод ҳисобланади ва уларни ажратиш мумкин эмас. Шундай бир вазиятни тасаввур қилинг: сиз ойна олдида келиб, ташқарида ёмғир ёғаётганини кўрасиз. Сиз: «Ёмғир ёғяпти, лекин мен бунга ишонмайман», дейсиз. Бу иборанинг анотўғрилиги билимимиз бизнинг эътиқодимиз эканлигини кўрсатади.

○ асослилик шарт «S P ни билади, башарти у ўзининг P га бўлган ишончини асослаб бера олса». Бу шарт билимни тўғри чиқадиган тахминлар ёки тасодифан мос келиш ҳолларидан фарқлаш имконини беради. Айтайлик, сиз беш яшар болакайдан: «Қуёш системасида нечта сайёра бор?», деб сўрадингиз ва «Тўққизта», деган жавобни эшитдингиз. Сиз бола сайёралар сонини тасодифан тўғри айтди деб ҳисоблайсиз. Агар у ўз жавобини ҳеч бўлмаса буни онасидан эшитганини айтиб, асослаб бера олмаса, сиз болакайда бу далил ҳақида ҳақиқий билим мавжуд эмас, деган тўхтамга келасиз.

Шундай қилиб, бу «уч қисмли» талқинга мувофиқ, қуйидаги мухтасар таърифни бериш мумкин: билим – бу ҳақиқатга мос келадиган ва асосланган ишончдир.

Бу таъриф анча содда бўлиб, уни билимнинг барча турларига нисбатан татбиқ этиш мумкин. Бу сўзлар замирида муайян муаммо ётади. Масалан, биз Ньютон механикаси ҳақиқатга етарли даражада мувофиқ эмас ва унинг ўрнини Эйнштейннинг аниқроқ назарияси эгаллади, деб ҳисоблаймиз. Бироқ бунинг натижасида Ньютон назарияси ўзининг билим хусусиятини йўқотгани йўқ-ку? Эйнштейнга қадар, унинг ҳақиқийлигига кўпчиликнинг ишончи комил бўлган даврда у билим эдими? Шунга ўхшаш сўзларни ҳозирда фан тарихидан ўрин олган минглаб назариялар шаънига айтиш мумкин. Билимни қандай қилиб асослаш мумкин ва етарли асослар мавжудми? Бу савол ҳам анча мавҳум. Гипотеза, фараз одатда билим шакли сифатида қаралади, бироқ олимлар ўзлари илгари сураётган гипотеза ёки фаразларнинг тўғрилигига баъзан ишончи комил бўлмайди.

Балки билимни стандарт тушуниш ҳаддан ташқари тахминий ва нисбийдир? Қисман шундай, бироқ билим-бир таъриф чегараларига сиғдириш жуда қийин бўлган ранг-баранг ҳодиса эканлиги муҳимроқ. Агар «билмоқ» сўзи тилимизда қандай қўлланилишига назар ташласак, билим турлари жуда ранг-баранг эканлигини кўришимиз мумкин. Қуйидаги гапларни кўриб чиқамиз. Мен бу машинани қандай қилиб тузатиш мумкинлигини биламан. Мен гитара чалишни биламан. Мен Пўлатни ўн йилдан бери биламан. Мен Тошкентни яхши биламан. Мен учбурчак бурчакларининг йиғиндиси икки тўғри бурчакка тенг эканлигини биламан. Мен кит сут эмизувчилар оиласига мансуб эканлигини биламан.

Бу бир қарашда ўхшаш гапларда «биламан» сўзи ҳар хил маъноларда келади. Дастлабки икки гапда билиш ниманидир бажара олишни аңлатади. Гносеологияда у «билим-кўникма» деб аталади. Кейинги икки мисолда билиш – бу «билим-танишувлик» демакдир. У инсон ёки қандайдир объектни таниш қобилиятини аңлатади. Сўнгги гапларда билим «ниманидир билиш»ни ифодалайди, чунончи: у нарсаларда қандайдир хоссалар, нисбатлар, қонуниятлар ва шу кабиларнинг мавжудлигини тавсифлайди. Билим бу ерда маълум ахборот кўринишида келади деб айтиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, «билим-кўникма» ва «билим-танишувлик» билимнинг стандарт талқинига унча мос келмайди. Умуман олганда, уларга нисбатан ҳақиқийлик ва асосланганлик тушунчаларини татбиқ этиш мумкин

эмас. Пўлатни яхши ёки орқаваротдан билиш мумкин, бироқ биз уни «тўғри» ёки «ишончли» билишимиз мумкинми? Бироқ, бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, юқорида зикр этилган билим турлари ўртасидаги чегаралар аниқ эмас. Масалан, сизнинг Тошкент ҳақидаги билимингиз сиз шаҳарнинг катталиги, аҳолисининг сони, у Ўзбекистон пойтахти эканлиги ва ҳоказолар ҳақида маълум ахборотга эга эканлигингизни назарда тутди. Бироқ бу билим – аввало шаҳар билан танишлик, унда яхши мўлжал ола билиш демак.

Гносеологияда асосий эътибор муайян нарсалар ҳақидаги билимни таҳлил қилишга қаратилади. Зеро, фақат шундай билимни асосли ва асоссиз, ишончли ва ишончсиз, ҳақиқий ёки сохта билим сифатида аниқ баҳолаш мумкин. Билимни асослаш усуллари, унинг ишончлилиги, ҳақиқийлигини аниқлаш мезонларини излаш қадимдан билимни фалсафий таҳлил қилишнинг асосий омили бўлиб келади.

Бироқ ҳатто билимнинг шу турини фалсафий тушунишда ҳам муаммолар бисёр. Ўттиз йилча муқаддам эпистемологлар шундай мисолларни ўйлаб топдиларки, уларда ишонч, эътиқод билимнинг юқорида зикр этилган учала хусусиятига эга, бироқ, шунга қарамай, улар билим ҳисобланмайди. Мана, шунга ўхшаш оддий мисоллардан бири.

Масалан, ўқитувчи фалсафадан ёзилган рефератларни текшираётиб, талабалардан бири – Валиев ўз ишини компьютерда терганини кўрди. Ўқитувчи дарсда бу гуруҳда ўқийдиган талабаларнинг қайси бирида уйда компьютер борлигини сўрашга қарор қилади. Валиев ўзида чиндан ҳам яхши компьютер борлигини ва бу компьютерда у ишлашни ўрганганлигини айтди. Қолган талабаларнинг бирортаси ҳам ўзида бундай буюм борлигини айтмади. Шунга асосланиб ўқитувчи гуруҳда бир талабада компьютер бор экан, деган хулосага келди. Ўқитувчининг бунга ишончи комил ва у ўзининг бу эътиқодига етарли даражада асосланган ва ишончли билим сифатида ёндашади. Бироқ, энди фараз қилайликки, Валиевда компьютер аслида йўқ ва у ёлғон гапириб, ўзи ёқтирадиган бир талаба қизнинг эътиборини ўзига қаратмоқчи бўлган. Аммо бошқа талаба – Алиевнинг уйда компьютер бор, бироқ у маълум сабабларга кўра буни ошкор этмасликни лозим топган. Натижада ўқитувчи ўзи дарс берадиган гуруҳда камида бир талабада компьютер бор деб ҳисоблар экан, у асосланган ва ўз нуқтаи назаридан ҳақиқатга мос келадиган ишонч, эътиқодга эга бўлади. Бироқ бу эътиқодни билим деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки унинг ҳақиқийлиги замирида фақат тасодифий ҳақиқатга мувофиқлик ётади.

Албатта, бундай мисолларни бор-йўғи тафаккур ўйини деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ, ҳаққоний тасаввурлар сохта фикрлардан келиб чиққан ёки уларга асосланган ҳоллар ҳатто фанда ҳам учрайди.

Аммо бундай қарши мисолларга йўл қўймаслик учун билимга янада каттиқроқ талаблар қўйиш, масалан, билим ролига даъвогар эътиқодлар фақат ишончли ва хатосиз деб қараш мумкин бўлган фикрлар ва маълумотларга таянишини талаб қилиш мумкин.

Билим замирида аниқ, ишончли ва хатосиз асослар ётиши лозим, деган тасаввур билиш назариясидаги энг нуфузли ёндашув ҳисобланади. Унга

антик файласуфларнинг асарларидаёқ дуч келиш мумкин, энг аниқ кўринишда ва дастуриламал сифатида у Янги даврда машҳур файласуфлар Ф.Бэкон, Р.Декарт ва Ж.Локк томонидан таърифлаб берилган. Бу ёндашувни классик фундаментализм деб номлаш, унинг барча муқобилларини эса, ҳозирча ундан маълум даражада четга чиқиш сифатида тавсифлаш мумкин.

Илмий билим. Билишнинг энг олий шакли фандир. Айрим фанларнинг вакиллари фанни таърифлар эканлар, уни муайян тадқиқотлар соҳаси билан боғлайдилар. Илмий билим бошқа билим турларидан ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради.

Илмий билим, маънавий ишлаб чиқаришнинг барча шакллари каби, пировардида инсон фаолиятини тартибга солиш учун зарур. Билишнинг ҳар хил турлари бу вазифани турлича бажаради ва мазкур фарқнинг таҳлили илмий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашнинг биринчи ва муҳим шarti ҳисобланади.

Фан амалий фаолият предметларининг (бошланғич ҳолатдаги объектнинг) тегишли маҳсулотларга (пировард ҳолатдаги объектга) айланиш жараёнини олдиндан кўра билишни ўз олдига пировард мақсад қилиб қўяди. Бу ўзгариш ҳар доим объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунлари билан белгиланади, фаолият шу қонунларга мувофиқ бўлган тақдирдагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Шу сабабли фаннинг асосий вазифаси объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини аниқлашдан иборат.

Табиатнинг ўзгариш жараёнларига татбиқан бу вазифани табиий фанлар ва техника фанлари бажаради. Ижтимоий объектларнинг ўзгариш жараёнларини ижтимоий фанлар ўрганади. Ҳамонки фаолият жараёнида ҳар хил объектлар – табиат предметлари, инсон (ва унинг онги ҳолатлари), жамиятнинг кичик тизимлари, маданият ҳодисалари сифатида амал қилувчи белгилар кўринишидаги объектлар ва ҳоказолар ўзгариши мумкин экан, уларнинг ҳаммаси илмий тадқиқот предметлари бўлиши мумкин.

Фаннинг фаолиятга жалб қилиниши мумкин бўлган объектларни ўрганиш ва уларни фаолият ва ривожланишнинг объектив қонунларига бўйсунувчи объектлар сифатида тадқиқ қилишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг биринчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Илмий билим ўзининг айна шу хусусияти билан инсон билиш фаолиятининг бошқа шаклларида ажралиб туради. Масалан, борликни бадий ўзлаштириш жараёнида инсон фаолиятига жалб қилинган объектлар субъектив омиллардан ажратилмайди, балки уларга ўзига хос тарзда боғланади. Объектив дунё предметларининг санъатдаги ҳар қандай инъикоси айна замонда инсоннинг предметга муносабатини акс эттиради. Бадий образ – бу объектнинг шундай бир инъикосики, унда инсон шахси, унинг қадриятларга муносабати акс этади, бу хоссалар акс эттирилаётган борлик тавсифидан ўрин олади. Бу муштаракликни истисно этиш – бадий образни бузиш демакдир. Фанда эса, билим яратаётган шахс ҳаёт фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг мушоҳадалари яратилаётган билим таркибига бевосита кирмайди (Ньютон қонунлари Ньютонга нима ёққани ва ёқмаганлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини бермайди, ваҳоланки,

масалан, Рембрандт мўйқаламига мансуб портретларда Рембрандт эссе, унинг дунёқараши ва ўзи тасвирлаётган ижтимоий ҳодисаларга шахсий муносабати ўз ифодасини топади; буюк мусаввир томонидан яратилган портрет доим унинг автопортрети сифатида ҳам амал қилади).

Илмий билим борлиқни моддий ва объектив ўрганишга қараб мўлжал олади. Бироқ бу олимнинг шахсий хусусиятлари, унинг кадриятларини белгилашда, илмий ижодида рол ўйнамайди ва унинг натижаларига таъсир кўрсатмайди, деган маънони англатмайди. Илмий билим нафақат ўрганилаётган объектнинг ўзига хос хусусиятлари, балки ижтимоий-маданий хусусиятга эга бўлган кўп сонли омиллар билан ҳам белгиланади.

Илмий билимнинг тарихий ривожланиши маданиятнинг ўзгариши илмий билимни баён этиш андозалари, фанда борлиққа ёндашиш усуллари ва тафаккур услубларнинг ўзгаришга боғлиқ. Бу андозалар, усуллар ва услублар маданият контекстида, унинг ҳар хил ҳодисалари таъсирида шаклланади. Бу таъсирни илмий билимнинг ривожланиш жараёнига ҳар хил ижтимоий-маданий омилларнинг қўшилиши сифатида тавсифлаш мумкин. Бироқ ҳар қандай билиш жараёнида объектив ва субъектив нарсалар ва ҳодисаларнинг алоқаларини қайд этиш ҳамда фанни инсон маънавий фаолиятининг бошқа шаклларига боғлаб ўрганиш зарурлиги фан билан бу шакллар (кундалик билиш, бадий тафаккур ва ш.к.) ўртасидаги фарқ масаласини кун тартибидан чиқармайди. Илмий билимнинг объективлиги ва моддийлиги бундай фарқнинг биринчи ва энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Фан инсон фаолиятида фақат унинг моддий тузилишини фарқлайди ва ҳамма нарсани шу тузилиш нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Қадимги афсонада подшо Мидас нимага қўл теккизмасин, ҳаммаси олтинга айланганидек, фан ҳам нимага мурожаат этмасин, ҳамма нарса унинг учун объектив қонунларга кўра яшайдиган, фаолият кўрсатадиган ва ривожланадиган предметдир.

Фан нафақат ҳозирги амалиёт жараёнида ўзгартириладиган, балки келажакда амалда оммавий ўзлаштириш предметига айланиши мумкин бўлган объектларни ўрганишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг иккинчи ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бу хусусият илмий ва одатдаги, стихияли-эмпирик билимни фарқлаш ва фаннинг табиатини тавсифловчи айрим тушунчаларни таърифлаш имконини беради.

3.2. Фалсафада онг масаласи.

Инсон борлиғида онгнинг табиати. Онг муаммосини ечишга нисбатан янгича ёндашувлар ҳозирги замон фалсафасининг иррационалистик оқимларига (лот. Ирра Онгнинг табиати.) мансуб. Онг муаммоси ўта мураккаб муаммолардан бири бўлиб, фалсафада доим қизгин баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келган. Бу баҳс ва мунозаралар ҳозир ҳам тугагани йўқ. Онгнинг табиати шундай: у ҳиссий идрок этиладиган объектив борлиқни тушуниш ва акс эттириш учун биз юқорида фойдаланган аксарият кўрсаткичлар ва тавсифларга мос келмайди. Онгни ўлчаш, бирон-бир тарзда миқдорий ифодалаш, сезиш ёки кузатиш мумкин эмас, зеро унинг массаси

ҳам, энергияси ҳам йўқ, шунингдек у моддий объектлар каби муайян шакл-шамойилга ҳам эга эмас.

Онг шакл-шубҳасиз мавжуд, аммо у мавҳум бўлиб, балки билвосита – одамлар тили ва муайян фаолияти орқали намоён бўлади. Бинобарин, инсон борлигининг бу элементларини таҳлил қилмасдан онгнинг моҳиятини аниқлаш мумкин эмас. Мазкур таҳлил онгнинг биологик жиҳатини ҳам ўз ичига олади, зеро унинг мавжудлиги инсон бош мияси фаолияти билан узвий боғлиқ. Шу сабабли онгнинг табиати нафақат фалсафада, балки физиология, психология, социология, кибернетика, информатика ва бошқа ижтимоий ва табиий фанларда ҳам ўрганилади.

Айни вақтда мазкур муаммо ўта мураккаблиги туфайли унинг фалсафий талқини айрим фанлар учун муҳим методологик рол ўйнайди. Уларнинг натижалари эса, ўз навбатида, онгнинг табиати хусусидаги фалсафий мулоҳазалар учун асос бўлади. Онгнинг табиати масаласининг қўйилиши ва унга берилган тегишли жавоб, одатда, барча кейинги фалсафий, чунончи: онтологик, гносеологик, ижтимоий ва бошқа мавзулардаги мулоҳазаларнинг йўналишини белгилайди.

Онг ва жоннинг тенглаштирилиши. Атроф муҳитда, ўз ички дунёсида юз бераётган ўзгаришларга одамлар қадим замонлардаёқ эътибор берганлар. Бу жон ва руҳ ҳақидаги мулоҳазалар пайдо бўлишига олиб келган. Шу тариқа башарият тарихида анимизм - одамлар, ҳайвонлар ҳаёти, нарсалар ва ҳодисаларга жон ва руҳлар таъсир кўрсатишига бўлган эътиқод пайдо бўлди, шу аснода шаклланган дунё ҳақидаги тасаввурлар кейинчалик у ёки бу тарзда турли динлар негизини ташкил этди.

Жон ҳақидаги илк фалсафий тасаввурлар одатда муайян биринчи асослар (ҳаво, олов, атомлар ҳаракати ва ш.к.) билан боғланган ва шахссиз бўлган, яъни инсон табиатининг бетакрорлиги, унинг индивидуаллиги билан тенглаштирилмаган. Сукротдан олдинги фалсафа тўлалигича шундай хусусиятга эга бўлиб, бу ерда идеаллик тушунчасини деярли учратмаймиз. Масалан, оловни оқил ва олижаноб, сувни – тубан асос деб ҳисоблаган Гераклит жон (психея) олов ёки сувдан иборат бўлади, деган ғояни илгари суради. Олов кўпроқ бўлган «қуруқ» жонни - энг оқил ва мақбул деб ҳисоблайди. Жон намлангач, ўз кучини йўқотади, ҳўллангач эса – ҳалок бўлади. Шу сабабли жон олови кучлироқ ёниши учун фаол маънавий ва ақлий ҳаёт кечирिशга ҳаракат қилиш лозим. Ўз навбатида айрим кишиларнинг жонлари бутун дунёнинг биринчи сабаби ҳисобланадиган ва уни бошқарадиган дунёвий ақл олови – «логос» билан боғлиқ.

Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши. Янги даврда онг ҳақидаги тасаввурлар анча кенгайди. Р.Декарт (1596-1650) онгни тафаккур билан тенглаштириб, уни умумийроқ тусдаги «руҳият» тушунчасидан ажратди ва онгни мустақил, эркин фикрловчи субстанция деб ҳисоблаб, ёнма-ён жойлашган бошқа – кўламли, фикрламайдиган, моддий субстанцияга қарши қўйди. Дуализм деб номланган мазкур фалсафий ёндашув кейинчалик онгнинг табиатини тушунишга нисбатан икки қарама-қарши ёндашув юзага келишига замин ҳозирлади. Шулардан бири руҳийни жисмонийга (Гобс);

маънавийни – моддийга боғлаш билан тавсифланади. Иккинчи ёндашув субъектив (Беркли, Юм, Фихте, Мах ва бошқалар) ва объектив (Платон, Фома Аквинский, Гегель) идеализм билан боғлиқ бўлиб, моддий ва жисмоний нарсалар ва ҳодисаларни иккиламчи, идеал, маънавий, рухий нарсалар ва ҳодисалар маҳсули деб тушуниши билан ажралиб туради.

Иккала ёндашув ҳам немис классик фалсафасида фаол ривожлантирилди. Масалан, Гегель индивидуал онгга бутун ривожланиш негизи саналган мутлақ ғоянинг пировард шаклларида бири сифатида ёндашди. Бу ерда онг тарихан белгиланган фаол асос сифатида тушунилади. Мазкур асосда унинг тузилиши даражалари, хусусан, ҳиссий, мантикий, индивидуал ва ижтимоий даражалар фарқланади.

Бюхнер, Фохт, Молешотт каби файласуфлар онгга «вульгар материализм» нуқтаи назаридан ёндашади. Бу ёндашувга кўра онг соф моддий жараён сифатида талқин қилинар, унинг мазмуни эса инсон ейдиган озиқ-овқат маҳсулотларининг кимёвий таркиби билан боғланар эди. Улар жигардан сафро ажралганидек, ақлдан фикр ажралади, деб ҳисоблаган.

Табиатшуносликнинг ривожланиши, айниқса нейрофизиология, биология, экспериментал психология соҳасида қўлга киритилган ютуқлар сўнгги йилларда бизнинг онг табиати ҳақидаги тасаввурларимизни сезиларли даражада кенгайтирди. Шунга қарамай, сунъий интеллект яратиш борасидаги ишлар, «фикрловчи машиналар»нинг пайдо бўлиши ва «ахборот портлаши» ва компьютер инқилобининг бошқа натижалари, хусусан шахмат ўйинида ҳатто жаҳон чемионларини ҳам ютишга қодир суперкомпьютерларнинг яратилиши инсон онгининг моҳияти ва имкониятлари ҳақидаги масала янгидан қўйилишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, аввалги саволларга жавоб олиш баробарида янги муаммолар ҳам пайдо бўлди. Бироқ улар онг муаммосини ечишга нисбатан ҳар хил, баъзан бир-бирини истисно этувчи нуқтаи назарлар ва фалсафий ёндашувлар сонини асло камайтиргани йўқ.

Онгсизлик. Онгсизликни (онг ости) тушуниш янада кўпроқ қийинчилик туғдиради. Унинг мавжудлиги австриялик машҳур психиатр З.Фрейд (1856-1939) томонидан XX аср бошида аниқлаган.

Ҳар хил тушлар, галлюцинациялар, хаёлдан кетмайдиган ғоялар, интуиция ва шу кабилар онгсизликнинг намоён бўлиш шаклларига мисол бўлиши мумкин. Улар одамлар руҳияти ва хулқ-атворида кучли таъсир кўрсатади, лекин айни вақтда бу жараёнларни бошқариш нуқтаи назаридан уларга бўйсунмайди. Шу сабабли **онгсизлик онгнинг муайян лаҳзада онг билан бошқаришга қодир бўлмаган парчаси**, дейиш мумкин.

Олимлар инсонда онглилик ва онгсизликнинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритар эканлар, баъзан уларни океандаги музтоққа ўхшатадилар. Бу музтоғнинг сув устидаги кўзга кўринадиган қисми онгга қиёсланади, сув остидаги кўринмайдиган қисми эса онгсизликка ўхшатиладики, унинг миқёси, шакли, тузилиши ва мазмуни ҳақида биз билвосита белгиларга кўра фақат тахмин қилишимиз мумкин.

Индивидуал онг борлиғи. Инсон онгини илмий тушуниш йўлидаги биринчи қадам одамзот онги унинг мияси ва физиологияси билан узвий

боғлиқ бўлса-да, лекин улар умуман жонсиз ёки жонли табиат билан мутлақо боғланмайдиган алоҳида нарса сифатида мавжуд эканлигини тан олиш билан боғлиқдир.

Онг инсон миясининг объектив борлиқни идеал образларда акс эттириш ва бу образлардан фикрлаш жараёнида фойдаланиш қобилияти сифатида амал қилади. Уни бевосита кузатиш мумкин эмас. Онг фақат инсон мияси ишининг натижаси, унинг хоссаси сифатида, шунингдек онг намоён бўлишининг фикрлар, ғоялар, эътиқодлар, қадриятлар, мўлжаллар ва шу кабилар тарзида ифодаланган турли шакллари орқали тадқиқ этилиши мумкин.

Индивидуал онг борлиғини одатдаги макон ва вақт координаталарида тавсифлаш мумкин эмас. У нафақат доим «шу ерда ва ҳозир» мавжуд бўлади, балки гўёки макондан ташқарида ётади, чунки бирон-бир ҳажм ёки миқдорий ўлчанадиган чизиқли кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин эмас. Вақтда у (далил сифатида, ҳодиса сифатида), ҳар қандай нарсанинг борлиғи каби, фақат ҳозирги замонда мавжуд бўлади, зеро у ўтмишда йўқ бўлган, келажакда эса ҳали мавжуд эмас. Бироқ, моддий нарсалар борлиғидан фарқли ўлароқ, онг бир қанча ўзига хос хусусиятлар, чунончи: вақт шкаласи бўйлаб ўтмишга ҳам, келажакка ҳам бир лаҳзада кўчиш, илгари мавжуд бўлган нарсалар, юз берган воқеаларни хаёлда акс эттириш, пайдо бўлиши, юз бериши мумкин бўлган нарсалар ва воқеаларни тасаввурда гавдалантириш қобилиятига эгадир. Аммо ўтмиш ёки келажакнинг идеал образлари ҳисобланган онгни унинг ҳақиқий борлиғида ўз экранида тасвирларни алмаштирувчи айланувчан калейдоскоп билангина таққослаш мумкин.

Айрим кишилар борлиғи ҳақида сўз юритганда, шуни таъкидлаш лозимки, у барча жонли организмларда бўлганидек функционалгина эмас, балки ўз шаклланиш жараёнида муайян босқичлардан ўтади, бунда тана билан бир қаторда руҳ ҳам ривожланади. Гарчи бу икки жараён диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлса-да, улардан ҳар бирининг ривожланиши ўз йўлидан боради ва асосан турли қонунларга бўйсунди. Айрим кишилар бири-бирига ўхшамаслиги ва уларнинг чексиз даражада ранг-баранглиги шу ҳол билан белгиланади. Улар ўз шаклланиш жараёнининг айна бир босқичлари - инсон, индивид, шахсни ҳар бири ўзича босиб ўтади.

Шахс – инсоннинг уни қуршаган бошқа одамлар томонидан қандай идрок этилиши, тавсифланиши ва баҳоланишини акс эттирувчи ижтимоий ҳодиса. Шахс фақат жамиятда, ўзига ўхшаш одамлар билан мулоқот қилиш, ўтган авлодлар тўплаган тажриба ва билимларни, ўзига қадар яратилган қадриятлар ва хулқ-атвор қоидаларини ўзлаштириш орқали шаклланиши мумкин. Шунинг учун ҳам шахс бўлиш – ижтимоий «қиёфа»га эга бўлиш демакдир. Буларнинг барчаси ижтимоий борлиқнинг турли ҳолатлари ва жараёнларини тавсифлайди. Уларни тўла ёритиш ижтимоий фалсафа муаммоларининг бутун мажмуини таҳлил қилишни тақозо этади.

Ижтимоий онг борлиғи. Ижтимоий борлиқнинг ўзига хос хусусиятларига назар ташласак, у борлиқнинг биз юқорида кўриб чиққан бошқа барча шакллари билан бутунлай фарқ қилишини кўрашимиз. Яхлит ҳолда

олинган ижтимоий «организм» ҳайвонлар подасидан бутунлай фарқ қилади. Жамиятнинг бу ўзига хос, бетакрор хусусияти фалсафада «ижтимоий онг», «жамоа ақли», «объективлашган маънавият» ва ҳоказолар деб аталади. У ҳар хил шаклларда намоён бўлади.

Бу фикрни исботлаш учун мулоқот, коммуникация, одамларни тарбиялаш ва уларнинг ижтимоийлашуви воситаси саналган тилни кўриб чиқамиз. Тилнинг айрим кишилар онги, ғоялари, фикрлари билан узвий боғлиқлиги аниқ, аммо ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тил ижтимоий табиатга эга эканлиги ҳам шубҳасиздир. Худди шунингдек тил - инсон нутқи одамлар жамиятида пайдо бўлгани ва фақат шу ерда мавжуд бўлиши мумкин. Унинг ташқи оғзаки, овоз кўриниши, мазмуни, теранлиги, кенглиги, бойлиги кўплаб авлодларнинг кўп асрлик ўзаро алоқаси ва ўзаро камол топиши маҳсулидир. Бунда айрим инсон у ёки бу тилни фақат мулоқот жараёнида ўзлаштиради. Айни ҳолда умуман тил ҳақида сўз юритилмоқдаки, у табиий ҳам, сунъий ҳам бўлиши мумкин.

Энди индивидуал ва жамоа (ижтимоий) маънавиятининг идеаллар, меёрлар, қадриятлар ва тасаввурларда акс этувчи ўхшаш жиҳатлари ва фарқларига тўхталамиз. Индивидуал маънавий борлиқдан фарқли ўлароқ, ижтимоий маънавий борлиқ ҳақида унинг фан, санъат, дин, ахлоқ ва умуман маданият тарзидаги кўринишларига қараб ҳукм чиқаришимиз мумкин. Хусусан, у ёки бу илмий ғояларнинг пайдо бўлиши доим муайян олимлар билан боғлиқ, аммо фан ижтимоий ҳодиса сифатида муайян шахслар билан боғланмайди, зеро у айрим олимлар илгари сурган назарий қоидалар мажмуидан юқорироқ даражада туради. Босма, аудиовизуал ва бошқа ахборот манбалари, тегишли асбоб-ускуналар ва шу кабиларсиз фанни тасаввур қилиш мумкин эмас. У яхлит ҳодиса сифатида мустақил борлиққа эга. Бугунги кунда, компьютер технологиялари инқилоби даврида фан жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланди.

Санъат соҳаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Қўшиқлар, рақслар ва мусиқа ўз муайян ижрочиларига эга бўлган ҳолда, ўзининг одатлар, расм-русумлар ва идеаллар кўринишидаги нисбатан мустақил ҳаёти билан яшайди ва шу тариқа ижтимоий макон ва вақтда ҳаракатланиб сақланиши, такомиллашиши ва кўпайиши мумкин.

Ижтимоий онгнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у, индивидуал онгдан фарқли ўлароқ, ўз «танаси»ни «тарк эта» олмайди, худди шунингдек у ўз «танаси»дан, яъни жамиятдан ташқарида мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу сабабли ижтимоий онг асрлар мобайнида абадий мавжуд бўлган, йўқ қилиб бўлмайдиган нарса сифатида қаралган, унинг борлиғи эса бутун инсоният борлиғи йўқ бўлиши билан барҳам топиши мумкин, деб ҳисобланган.

Аммо XX асрнинг ўрталарида одамлар ўз-ўзини қирғин қилиш воситаси – ядро қуролини яратдилар ва шу пайтдан эътиборан инсоният ўзининг «умрбоқийлиги»ни йўқотди ва эндиликда у, яшаб қолишга ҳаракат қилувчи айрим жонли организм каби, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзини қирғин қилишдан асраб, ўз ижтимоий борлиғини сақлаш ҳақида қайғуриши лозим. Шу боис

қуйида онгнинг функциясини ўрганамиз.

Онг фалсафий муаммо сифатида. Рационализмдан фарқли ўлароқ иррационализм (ирратионалис – нооқилона, онгсиз) борлиқни оқилона англаш имкониятини чеклайди, баъзан эса бутунлай инкор этади. Хусусан, неофрейдизмнинг атоқли намояндаларидан бири К.Г.Юнг (1875-1961) онгни илмий воситалар билан билиш мумкин эмас, деб ҳисоблаган ва унга таъриф беришга уринишлардан бутунлай воз кечиб, уни расмлар ва метафоралар ёрдамида тавсифлаш билангина кифояланишни таклиф қилган. Онгни тушуниш иррационализм экзистенциализм ва неопозитивизм каби фалсафий оқимларга ҳам хосдир.

Иррационализмга зид ўлароқ, онгни тушунишга нисбатан материалистик ёндашув онгнинг пайдо бўлишини материянинг ўзи билан тушунтиришга интилиш, айтиш вақтда унинг табиат ва вақтдан ташқарида ҳамда номоддий келиб чиқишини инкор этиш билан тавсифланади. Бундай қарашларни асослаш учун илмий ва амалий ютуқлардан доим кенг фойдаланилган. Мазкур йўналиш турли даврларда сезувчи, фикрловчи материянинг фарқи ва ўзига хос хусусиятлари нимада?, деган мушкул саволларга жавоб излаган.

Мазкур муаммони тўла ва узил-кесил тушунганликни даъво қилмасдан, шунини қайд этиш мумкинки, ҳозирги замон фани ва ўзини *бевосита ёки билвосита* намоён этувчи онг инсон миясининг иш жараёни ҳисобланади, унинг функцияси сифатида амал қилади ва ундан айри ҳолда намоён бўлмайди, деб айтиш имконини беради.

Ҳозирги замон фани инсон миясида юз миллиарддан ортиқ асаб хужайралари узлуксиз ишлашини, уларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқа ўн минг хужайра билан ахборот ва сигналлар алмашишини аниқлаган. Инсон мияси, гарчи унинг массаси тана массасининг атиги икки-уч фоизини ташкил этса-да, организм овқатдан оладиган бутун энергиянинг йигирма фоизига яқинроғини истеъмол қилади.

Мазкур ўта мураккаб биологик «компьютер» ишини тадқиқ этиш мумкин бўлиб, бу билан махсус фанлар шуғулланади, аммо фалсафа бундай тадқиқотларни эътиборга олиб, ўз олдига биринчи навбатда онгнинг табиати қандай, деган саволга унинг вужудга келиши ва генезисини ўрганиш йўли билан жавоб бериш вазифасини кўяди. Бунда фалсафа инсон миясининг функцияси саналган онгни ўрганиш билангина чекланмайди, балки масалани кенгроқ кўяди: онгнинг бошқа шакллари, хусусан ўзга моддий тузилмалардан пайдо бўлган онг шакллари мавжуд бўлиши мумкинми?, деган саволга жавоб излайди. Шунингдек, фалсафа онгнинг материядан олдин пайдо бўлган ёки у билан мутлақо боғлиқ бўлмаган моҳият ҳисобланишини назарда тутадиган таълимотларни ҳам истисно этмайди.

Шунга қарамай бугунги кун нуқтаи назаридан инсон ақли тушунишга қодир бўлган борлиққа таянадиган фалсафий ғоялар ишончлироқ хусусият касб этади. Шу маънода онг ҳақида ҳозирча фақат инсон мияси фаолияти муносабати билан аниқ сўз юритиш мумкин.

Янги табиий-илмий маълумотлар олиниши онгнинг табиатини тушунишга нисбатан материалистик ёндашувлар мавқеини кучайтирмоқда.

Аммо, кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бу ўта мураккаб масала хусусида фалсафанинг материалистик йўналиши вакиллари ўртасида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. Масалан, XX асрнинг 50-йиллари охирида АҚШ ва Австралида илмий материализм вужудга келди. У «вульгар материализм» анъанасини давом эттириб, моҳият эътибори билан маънавий ҳодисаларни миянинг физик ҳолатлари билан тенглаштирди (Р.Рорти, Г.Фейгл, Д.Армстрон ва бошқалар). 70-йилларда АҚШ ва Канадада яна бир фалсафий йўналиш – «эмергентистик материализм» шаклланди (ингл. эмерге – юзага чиқиш, пайдо бўлиш, юзага келиш). Унинг вакиллари – М.Бунге, Ж.Марголис ва бошқалар индивидуал руҳият ва онгнинг эволюцион келиб чиқиши ғоясини ҳимоя қилиб, руҳий ҳодисаларни жисмоний ҳодисаларга боғлашга қарши чиқдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, онгнинг материалистик концепцияси ҳозирча энг мукамал ва ҳозирги замон табиатшунослиги талабларига кўпроқ даражада жавоб берадиган фалсафий концепция бўлиб қолмоқда. Аини шу сабабли унга қуйида муфассалроқ тўхталамиз.

Онгнинг материалистик концепцияси. Материалистлар онгнинг пайдо бўлишини фақат нотирик материядан табиий йўл билан вужудга келган тирик материянинг тадрижий ривожланиши маҳсули сифатида тушунтиришга ҳаракат қилдилар ва онг табиатининг талқинига «инъикос» тушунчасини киритадилар. Уни материянинг умумий хоссаси деб ҳисоблаб, онгни инъикоснинг олий типи деб тавсифлайдилар ва онгнинг генезисига табиий-тарихий нуқтаи назардан ёндашиб, унинг пайдо бўлишини меҳнат ва тил билан боғлайди.

Бу назария объектив дунёнинг барча объектлари, жараёнлари ва ҳодисалари муттасил ўзгаришда бўлиши, шунингдек бир-бири билан универсал ўзаро алоқа қилиши ва ўзаро таъсирга киришишини эътироф этади.

Бундай ўзаро таъсирлар натижасида айрим жисмлар ва ҳодисалар бошқа жисмлар ва ҳодисаларга таъсир кўрсатиб, уларда тегишли ўзгаришлар яшаш ва уларни муайян тарзда ўзида гавдалантириш орқали уларда гўёки ўз «изи»ни қолдиради.

Инъикос - нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирлашуви асосида ҳосил бўладиган ҳодиса, ҳолат, жараён ва ўзгаришларни ифодалайди¹.

Тирик табиатда инъикос нисбатан содда шакллари ва пассив хусусияти билан тавсифланади. Яъни, сиртдан таъсирланиш натижасида нарсалар ва ҳодисалар ўз механик, физик ёки кимёвий хусусиятларини ўзгартиради, лекин мазкур ўзаро таъсирга жавобан ҳеч қандай фаоллик кўрсатмайди. Бу ерда қумдаги оёқ излари ёки қадимги организмлар ва ўсимликларнинг тоғ жинсларидаги излари, фотосуратлар, кўзгудаги акс ва шу кабилар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳаёт пайдо бўлган пайдан эътиборан инъикоснинг бутунлай бошқача (биологик) шакли – таъсирланувчанлик барча жонли нарсаларнинг атроф

¹ Қаранг: Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ таҳрири остида – Т.: Шарқ, 2004. –Б.172.

муҳит таъсирига муносабат билдириш қобилияти сифатида вужудга келди. Бу қобилият фақат сиртдан таъсирларга нисбатан намоён бўлади. Жонли организмлар эволюциясининг юқорироқ даражасида (хайвонот дунёси – фауна вужудга келиши билан) таъсирланиш қобилияти бутунлай бошқа хосса – сезувчанликка ўтади. Бу энди инъикоснинг руҳий шакли бўлиб, у организмларда нерв системаси ва руҳиятнинг элементар шакллари пайдо бўлиши натижасида вужудга келади. Сезувчанлик организмларнинг нарсаларнинг айрим хоссаларини сезгилар тарзида акс эттириш қобилияти сифатида намоён бўлади.

Сезгилар эса, ўз навбатида, юксак даражада уюшган ҳайвонларда, масалан умуртқали ҳайвонларда инъикоснинг янада мураккаброқ шакллари, хусусан идрок этиш ва тасаввур қилиш қобилиятлари пайдо бўлишига замин ҳозирлайди. Бу инъикоснинг объектив дунё нарсалари ва ҳодисалари мияда уларнинг идеал нусхалари кўринишида акс этадиган даражасидир. Бу ерда «ақлли» ҳайвонлар мияси имкониятларининг чегараси намоён бўлади. Гарчи улар ўзини қуршаган дунёнинг идеал образларини тасаввур қилиб, шу образларга кўра, масалан, ўз эгаларини танисалар-да, уларнинг мияси идеал образлар билан фикрлаш амаллари тарзидаги махсус ишни бажаришга қодир эмас. Бу вазифани ҳал қилишга юқорироқ даражадаги мия қодир бўлиб, унга фақат инсонгина эгадир.

Шундай қилиб, биологик инъикос сезиш, идрок этиш ва тасаввур қилиш каби ҳиссий шаклларда амалга оширилади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бу ерда фикрлаш жараёнида намоён бўладиган онг мавжуд эмас. Онг борлиқни акс эттиришнинг юқорироқ даражаси бўлиб, фақат ижтимоий соҳада мавжуд бўлиши мумкин ва инсон миясида аввало абстракт фикрлашнинг тушуниш, мулоҳаза ва мушоҳада юритиш каби идеал шаклларида амалга оширилади. Инсон идеал образларни ўз онгида умумлаштириб, шу тариқа объектив борлиқни тушунчаларда (категорияларда) акс эттиради. Уларнинг ўртасида мантиқий алоқа ўрнатиб, турли нарсалар, ҳодисалар ва шу кабиларнинг моҳиятини тўғри ёки нотўғри акс эттириш орқали улар ҳақида у ёки бу хулосага келади. Мушоҳада юритиб инсон нарсалар ва ҳодисаларни билади ва шу тариқа борлиқни онгнинг муҳим хусусияти саналган абстракт фикрлаш орқали акс эттиради.

Инъикоснинг олий шакли сифатида онгнинг пайдо бўлиши «ақлли одам» (ҳомо сапиэнс)нинг шаклланиш жараёни билан боғланади ва аввало меҳнат фаолияти билан белгиланади. Меҳнат қилиш қобилияти руҳиятнинг ривожланишида улкан сакраш бўлди. Маймун анатомияси ва физиологиясидаги эволюция инсон пайдо бўлишига замин ҳозирлаган бўлса, табиати соф ижтимоий хусусиятга эга бўлган меҳнат мазкур жараённинг энг муҳим омилига айланди.

Тил ва онг. Онг нафақат инсоннинг меҳнат фаолияти, балки одамлар ўзаро алоқаси ва мулоқотининг универсал воситаси – тил билан ҳам узвий боғлиқдир. Аниқ, тушунарли нутқнинг пайдо бўлиши, нафақат ижтимоий муносабатлар, балки инсоннинг ўзи, унинг онги ривожланишининг бутунлай янги ва қудратли воситасига айланди, чунки биологик омил (ирсият)дан

ташқари одамларда тил ёрдамида янада қудратлироқ омил – тажриба ва ижтимоий муҳим ахборот беришнинг ижтимоий усули пайдо бўлди. Бу турли авлодлар ва тарихий даврларнинг билимлари, анъаналари, маданиятларининг ворисийлигини таъминлади, сўнгги зикр этилган ҳол эса, ўз навбатида, тилнинг янада ривожланиши ва такомиллашувига туртки берди ва замин ҳозирлади.

Шундай қилиб, меҳнат, онг ва тил бир-бири билан шу даражада узвий боғландики, улардан ҳар бирининг келиб чиқиши ва тарихий ривожланишини бир-биридан алоҳида тасаввур қилиш мумкин эмас. Бунда *тил инсоннинг фикрлаш фаолияти амалга ошувчи муҳим шакл ҳисобланади, меҳнат эса, ўз навбатида, тилни ривожлантиради ва бойитади.*

Хуллас, индивиднинг онги ижтимоий белгилангандир, яъни у фақат жамиятда шаклланади ва ундан ташқарида пайдо бўлиши мумкин эмас. У нафақат келиб чиқишига кўра, балки борлиқ усули жиҳатидан ҳам ижтимоий ҳодиса ҳисобланади, чунки одамларнинг хулқ-атвори, ҳаракатларида намоён бўлади, уларнинг фаолият йўналишини белгилайди.

Фикрловчи одамнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ўз онги ёрдамида ўзини, ўзи яшаётган муҳитни таҳлил қилиб, ўз «Мени» ҳақида тасаввур ҳосил қилади ва ўзини бу борлиқдан ажратиб, шу тариқа ўзлигини шакллантиради. Эмоцияларга бой бўлган ва қадриятларга қараб мўлжал олувчи инсон онги фаол асос сифатида амал қилади, чунки у борлиқнинг пассив инъикоси эмас, балки фикрлаш фаолиятининг изчил, назорат қилинадиган ва бошқариладиган жараёни ҳисобланади. Шу маънода у ижодий фаолият сифатида ҳам намоён бўлади, зеро у нафақат борлиқни акс эттиради, балки уни ўзгартириб, борлиқнинг янги шакллари яратади.

Бу ерда ҳар қандай ижодкор фаолиятининг негизи, шунингдек инсон яратган ва яратаётган «иккиламчи» табиатнинг пайдо бўлиш асослари мужассамлашади. Айнан инсон онгининг фаол ва ижодий хусусияти уни сунъий интеллект манбалари – «ақлли», «фикрловчи» машиналар билан бир қаторга қўйиш имконини бермайди. Гарчи улар ахборотга ишлов бериш борасида инсондан анча устун ва ҳатто уларнинг ишида «ижод» унсурлари ҳам намоён бўлса-да, лекин улар машиналар бўлиб қолади. Уларнинг иши маънавиятдан маҳрум ва умуман олганда одамларнинг онгли фаолияти билан тенглаша олмайди. Бу фаолият олдиндан белгиланган ҳар қандай дастурдан бойроқ, зеро маданий жараёндан унинг фаол асоси сифатида ўрин олган ва асосан маданият билан белгиланади.

Назорат саволлари:

1. Илмий методнинг уч жиҳатлилигини асосланг.
2. Илмий методнинг ўзига хос белгилари нималарда намоён бўлади?
3. Илмий билишнинг барча методларини умумийлиги ва қўлланиш даражасига қараб гуруҳларга бўлинганлигини тушунтиринг.
4. Диалектик методологиянинг илмий билишдаги ўрни ва аҳамияти қандай?
5. Синергетиканинг умумилмий метод сифатидаги ролини кўрсатинг.

6. Билишнинг моҳияти нимадан иборат?
7. Илмий билишнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
8. Гносеология нима?
9. Билимнинг қандай шаклларини биласиз?
10. Фалсафада онгни тушунишга нисбатан қандай асосий ёндашувлар вужудга келган?
11. Онгнинг фалсафий ва табиий-илмий талқини ўртасидаги фарк нимада?
12. Онгнинг пайдо бўлишини материалистик фалсафа қандай тушунтиради?
13. Онг нима? Нега у ижтимоий-тарихий характерга эга дейилади?

4-мавзу. АНАЛИТИК ФАЛСАФАНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.

4.1 Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.

4.2 Мантикий позитивизм неопозитивизмнинг шакли сифатида

4.3 Аналитик эпистемология.

4.1. Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.

Аналитик фалсафа — XX аср фалсафасидаги ғарбий, асосан инглиз-америкача йўналиш; фалсафани билишнинг асосан тил воситалари орқали таҳлили деб тушунади; неопозитивизмнинг бошқа бир кўриниши. Асосий оқимлари: 1) мантикий таҳлил қилиш фалсафаси; замонавий математик мантик воситалари — мантикий эмпиризм (Р. Карнап, К. Гемпель, Ф. Франк) ва мантикий прагматизмда фойдаланади (У. Куайн, Н. Гудмен);

XX аср интеллектуал маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу аналитик фалсафанинг ривожланиши ва кучайиб бориши бўлди. Унинг келиб чиқиши инглиз файласуфлари Жорж Эдвард Мур ва Бертран Рассел ҳамда немис мантиқшуноси ва математики Готт-лоб Фреж (1848-1925) билан боғлиқ эди. Аналитик фалсафа билим асосларини ўрганиш анъаналарини мерос қилиб олади - ҳиссий, эмпирик ва оқилона, назарий шаклда. Т. Хоббс, Ж. Локк, Ж. Беркли, Д. Хюм, Ж.С.Милл, Э. Мач, шунингдек Аристотел ва ўрта аср схоластикаси, Р. Декарт, Г.В. Лейбнитс, И. Кант ва бошқалар. Ўтган асрларда ишлаб чиқилган инсон тажрибасини таҳлил қилиш ғоялари ва усуллари унда ушбу тажриба ифода этилган ва талқин қилинган тилни ўрганиш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилган.

"Мантикий таҳлил" атамасини фанга Ж.Мур ва Б.Расселлар киритдилар. Дастлаб у тадқиқот усулини тавсифлаган бўлса, кейинчалик бу усулни қўллаган фалсафий йўналиш номини аниқлади. "Аналитик" тўлқиннинг файласуфлари доираси бироз хиралашган: уларни фалсафий тушунчалар мавзуси ёки тури эмас, балки иш услуби бирлаштиради. Унинг умумий хусусияти - фалсафий муаммоларни ҳал қилиш учун тилни батафсил ўрганиш (мантик ва тилшуносликнинг сўнгги ютуқларини ҳисобга олган

холда). Таҳлил фалсафасининг асосий мақсадлари тафаккур тузилишини аниқлаш, ноаниқ ва тушунарсиз бўлган ҳамма нарсага ойдинлик киритиш, тил ва ҳақиқат ўртасидаги "шаффоф" ўзаро боғлиқликка эришиш, мазмунли ва бўш ифодаларни, мазмунли ва маъносиз ибораларни аниқ ажратишдир.

Аналитик фалсафа доирасида иккита йўналиш ажратилади: мантиқий таҳлил фалсафаси ва лингвистик таҳлил фалсафаси (ёки лингвистик фалсафа). Биринчисининг тарафдорлари асосан фан фалсафаси ва мантиғига кизиқишади. Иккинчисининг тарафдорлари бундай йўналишни сунъий ва жуда тор деб ҳисоблашади, фалсафий қарашни ҳаддан ташқари чеклайди. Уларнинг нуқтаи назари бўйича фалсафа инсоннинг ҳақиқий тушунчасида, ҳаётий вазиятларда, табиий тил механизмларида ётади.

Мантиқий таҳлил фалсафаси Г.Фреге ва Б.Рассел ғоялариға, шунингдек, Л.Витгенштейннинг "Мантиқий-фалсафий трактат" концепциясига асосланиб, бутун аналитик фалсафа тамойилларини шакллантиришда муҳим рол ўйнади. Тилшунослик фалсафасининг келиб чиқиши Ж.Мур фаолияти билан боғлиқ. Ушбу йўналишнинг етук контсепцияси Витгенштейн томонидан ҳам ишлаб чиқилган - унинг ишининг иккинчи даврида.

Аналитик фалсафанинг дастлабки муаммолари ва тушунчалари Г. Фреженинг "Ҳиссиёт ва аҳамият тўғрисида" (1892) мақоласида баён қилинган. Ўша пайтда мутлақо бошқа типдаги фалсафа кучлироқ мавқега эга эди. Кенг халқаро неогеллик ҳаракатининг таъсири ошди. Англияда унинг шаклларида бири - мутлақ идеализм ҳукмронлик қилди. Ушбу мактаб XIX асрнинг 70-йилларида куч топди, XIX асрнинг биринчи ярмида бу эрда онгда ҳукмронлик қилган "соғлом фикр" ва позитивизм фалсафасини соя қилди.

Мутлақ идеализм тарафдорлари ўзларининг фалсафасининг асосий ғояси - Мутлақ ғоясини - Абсолютни ўзаро боғлиқ руҳий яхлитлик сифатида тасаввур қилиш мумкин бўлган энг юқори, мукаммал ҳақиқат деб тушуниб, Гегелдан олишди. Ҳақиқат оқилона, "мутлақ", охир-оқибат илоҳий "тажриба" билан аниқланди. Оддий одамнинг тажрибаси ташқи кўриниш деб эълон қилинди. Мутлақ идеализм фалсафаси дунёдаги одамларнинг йўналиши учун жуда муҳим бўлган ҳақиқат туйғусига зид эди. Демак, идеализмни реализм нуқтаи назаридан танқид қилиш тушунарли - 20-асрнинг фалсафий менталитети (неореализм, танқидий реализм, илмий реализм ва бошқалар), бу билиш субъектининг инсон онги ва когнитив ҳаракатларидан мустақиллигини таъкидлайди (ўрта асрларнинг "реализми" билан аралашмаслик керак).

Мутлақ идеализмнинг характерли хусусияти Абсолютнинг "яхлитлиги" (бирлиги, тўлиқлиги) га, бутуннинг индивидуал, чекланган ҳодисаларга нисбатан сўзсиз устунлигига урғу бериш эди. Ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан, бу шахснинг давлат томонидан сингиб кетишини, билим назариясида эса синтезнинг таҳлилдан устунлигини тахмин қилди. Ушбу позитсиянинг номи - ҳолизм. Унда аналитик фикрлаш асослари заифлашади - воқеликни мантиқий бўлиниш у ёки бу тарзда.

Аналитик бурилиш деб номланувчи фалсафий йўналишни бошлаш 1898 йилда бошланган. Бу даврда Мур ва Рассел мутлақ идеализмга қарши

чикдилар, унга фалсафий реализм ва таҳлил тамойиллари билан қарши чикдилар.

Мур "ютукни" идеализмдан реализмга, сўнгра Расселга бошлади. Улар илгари ўзлари кучли таъсир кўрсатган неогегелизмнинг позитсиялари ва далилларини танқид қилдилар. Мутлақ ҳақидаги таълимот ўзининг яхлитлиги принципи билан плюрализм ва атомизмга қарши эди. Иккала файласуф ҳам билимлар назариясининг реализм руҳида ҳал қилинган анъанавий муаммоларига катта эътибор бердилар: билим субъектининг идрокдан мустақиллигини, уни ҳукм қилишдан ҳақиқатни тан олиш. Агар биз тадқиқот усулларини назарда тутсак, демак Мур ҳам, Рассел ҳам фалсафадаги аналитик ҳаракатга тўртки бериб, таҳлилчи ролини бажарган. Расселл диққатини рамзий мантиқнинг аналитик имкониятларига ва математиканинг асосларини ўрганишга қаратди. Бу эрда у Г. Фреге асарларидан бошланди. Мур эса фалсафий тушунчалар ва муаммоларни оддий тил ва соғлом фикр ёрдамида таҳлил қилиш билан шуғулланган.

Жорж Эдвард Мур (1873-1958) - инглиз файласуфи, инглиз-америка неореализми ва аналитик фалсафанинг лингвистик бўлими асосчиларидан бири.

Мур ўзини 1903 йилда, унинг иккита асари: "Идеализмни рад этиш" мақоласи ва "Ахлоқ асослари" китоби нашр этилганида, ўзини файласуф деб таъкидлайди. Улар Мурнинг шу вақтгача аниқланган манфаатлари тўғрисида гувоҳлик беришди: энг муҳими, уни икки йўналиш ўзига жалб қилди: билимлар назарияси ва ахлоқ фалсафаси. "Идеализмни рад этиш" мақоласи мутлақ идеализм тафаккурига қарши бўлган Англияда реалистик ҳаракатнинг бошланғич нуқтасига айланди. Мур фалсафий идеализмни рад этиб, соғлом фикрни ҳимоя қилди - субъектга (бизнинг мен, одамлар онгига) ва унинг таниб олинишига боғлиқ бўлмаган объектив дунё борлигига ўзига хос ишончи билан. Билим назарияси муаммоларини ҳал қилишда у ишончли реалист, тадқиқот методларида эса таҳлилчи ролини ўйнади. Идеализмни танқид қилиш, ақлни ҳимоя қилиш ва ҳиссий маълумотлар ҳақидаги саволга аналитик усулни қўллаш - бу унинг ижодида энг муҳим ўринни эгаллаган масалалар.

Мур ўз танқидини биринчи навбатда "тажриба" ва "ҳақиқат" нинг идеалистик идентификатсиясига қарши йўналтирди. Шу билан бирга, у бир томондан онг ҳаракати билан бошқа томондан объект ўртасидаги қатъий фарқ принтсипидан келиб чиқиб, объектлар ҳақидаги билимларимизнинг ишончилигини доимо таъкидлаб ўтди. Шундай қилиб, "Идеализмни рад этиш" да "бор бўлиш учун" (лотинча эссе персипи) идеалистик принципни бекор қилиш, гўё шуни англатадики: сезилмайдиган хусусиятлар мавжуд эмас.

Мур идрок этишнинг ўзига хослиги ҳақидаги далилни нотўғри деб ҳисоблайди. Бундай ҳолда, объект фақат онгнинг "мазмуни" билан ифодаланади, объектнинг хусусияти ушбу хусусиятни идрок қилиш билан аралашади ва ҳоказо. Айни пайтда, Мур тушунтиради, биз ҳеч қачон ўз онгимиз доирасида ёпиқ бўлмаймиз, ташқи дунё ва бошқа одамлардан

ажралиб турамыз. Бизнинг билимимиз учта фикрни ҳам қамраб олади. Кейинчалик Мур ўз далилларини бироз юмшатди. Унинг таъкидлашича, одамлар ҳеч бўлмаганда маълум бир вақтда кузатилмайдиган ҳиссий идрок этиладиган нарсалар, агар улар уларни кузатишга имкон берадиган ҳолатда бўлса, кузатилиши мумкинлигига ишонишга жуда мойил. Унинг учун бу шубҳасиз: идрокдан ташқари нарсаларнинг мавжудлигига инстинктив ишонччи рад этиш мумкин эмас.

Мур шунингдек физик фактлар онг фактларига сабаб ёки мантиқан боғлиқдир деган характерли идеалистик фикрни таҳлил қилади ва одамларнинг бирон бир онги хонадаги объектларнинг жойлашишини ўзгартира олмайди ёки Ернинг узок муддатли мавжудлигини бекор қила олмайди деган табиий ишонччи асослашга интилади.

Мур таъкидлаганидек, энг умумий жумлаларнинг ҳақиқати - жисмоний нарсалар, бошқа одамлар борлиги - бу бизнинг тафаккуримизнинг умумий услубига, кўп ҳолларда бизнинг аниқ ишончимизга бевосита боғлиқдир: биз буни биламыз. Ҳатто бундай позицияларни рад этиш ҳам уларни рад этадиган (ёки уларнинг) мавжудлигини англатади. У "онгдан ташқарида бўлиш", "космосда учрашиш" ва бошқалар тушунчалари ўртасида яқин семантик (аналитик) алоқани ўрнатади. Ушбу асосларнинг чегараларида, энди танқидга берилиб кетмасликлари ва ҳимояга муҳтож эмасликлари тўғрисида аниқ далиллар аниқланади. Одам кўп содда ва инкор этилмайдиган ҳақиқатларни қаердан билишини билмайди, уларни шунчаки аниқ билади. Ва бу билимни силкитиб бўлмайди. Барча ақл-идрок ва ҳатто тилнинг ўзи аниқ нарсаларни инкор этишга қарши чиқади, бизни қарама-қаршилиқларга дучор қилади, ноаниқ ва саросимага тушади.

Файласуф ўзини ташвишга солаётган муаммоларни ҳал қилиш учун ҳислар ва бошқа бошқа ҳиссий тажриба шаклларини таҳлил қилишга катта аҳамият берган.

Мур сенсорли маълумотлар ва жисмоний нарсалар ўртасидаги боғлиқлик масаласига катта эътибор берди. У сезгиларни таҳлил қилиш "ҳиссий тажриба" ва "ҳақиқат" ўртасидаги фарқни очиб беришга ёрдам беради, деб тушунади. Бундай таҳлил ёрдамида ҳиссиётларнинг ўзгаришини кузатиб ва таққослаб, у гўё ҳиссиёт ва ҳис ўртасидаги "бўшлиқни", уларнинг номувофиқлигини очиб беришга муваффақ бўлди. Масалан, битта объект, унга ҳамроҳ бўлган шароитга қараб, совуқ ёки илиқ деб қабул қилинади. Бир хил ранг яланғоч кўз билан микроскоп остида турлича қабул қилинади. Объектни бир бутун сифатида, ҳатто унинг элементлари кўп рангли бўлса ҳам, битта ранг сифатида қабул қилиш мумкин. Бундай фарқлар ёрдамида, Мур ишонганидек, ўзи билвосита ўзи объект деб атаган нарсасини эълон қилади ва шу туфайли субъект ва объект ўртасидаги билим алоқаси туш эмас, балки "хабардорлик" сифатида намоён бўлади.

Шу билан бирга, Мур ҳиссий жиҳатдан берилганларни таҳлил қилиш фақат маълум чегаралар доирасида қўлланилишини ва фалсафий муаммоларни ҳал қилиш учун универсал усул бўла олмаслигини тушунди. Дарҳақиқат, ҳиссий маълумотлардан ташқари, объектларни билиш

жараёни яна бир нарсани ўз ичига олади, бунинг натижасида бирон бир вақтда (хотира буни талаб қилади) берилган тасвирдан ушбу тасвирнинг бирор нарсага тегишли эканлигига ишончилигига ўтиш "мўъжизаси" содир бўлади. Мур нафақат шахвоний берилганларни таҳлил қилиш билан чекланиб қолмай, тилнинг семантик таҳлиliga тобора кўпроқ аҳамият бериб, фалсафий тушунчаларни, тезисларни, парадоксларни аниқлаштириш тартибларини ишлаб чиқди.

Мурнинг сўзларига кўра, таҳлил қилиш тилни сўзлар ва тушунчалар, жумлалар ва сўзлар ўртасидаги фарқ билан ўз ичига олади. Бу баъзи бир ибораларни маъно жиҳатидан бир хил бўлган бошқаларга алмаштириш билан "таржима" турини яратишга имкон беради. Таҳлилнинг моҳияти дунё ҳақидаги янги фактларни кашф этиш эмас, балки тушунчалар ва баёнотларни аниқлаштиришдан иборат. Файласуф тўғри таҳлил қилиш учун баъзи шартларни, хусусан, таҳлил қилинадиган ва таҳлил қилинадиган тушунчанинг ўзига хослигини талабини кўрсатди, гарчи бундай талаб таҳлил парадоксига олиб келади ва унинг қатъий таърифини мураккаблаштиради.

Мур таҳлилга катта аҳамият бериб, шунга қарамай, унда фалсафанинг вазифаларидан фақат биттасини кўрди, иккинчиси таҳлилга ўтишини ҳисобга олмади. У соғлом фикрлар ҳақиқатларини фалсафий баён қилиш ва ушбу ҳақиқатларни фалсафий таҳлил қилиш, фалсафий баёнотларни исботлаш жараёни ва асосларни таҳлил қилиш, ушбу далилнинг хулосаларини аниқ ажратиб кўрсатди. Бошқача қилиб айтганда, фалсафанинг ўзи қиймати шубҳа остига олинмади ва унинг энг муҳим иши оламни бир бутун сифатида тасвирлашга интилиш эди.

Мурнинг 20-асрнинг биринчи ярмида Англияда фалсафий фикр ривожланишига таъсири умуман тан олинган. Ва энг муҳими, у фалсафа услубига жуда сезиларли таъсир кўрсатди. Унинг шогирдлари таъкидладилар: "Мурдан кейинги фалсафа ҳеч қачон Мурдан олдинги каби бўлолмайди, чунки у фалсафашуносликка киритган аниқлик ва аниқлик мезонлари ва энг муҳими, фалсафий йўналишга эгаллиги туфайли тадқиқот". Нафақат матнларда келтирилган далиллар (уларнинг сони унчалик кўп эмас), балки Мурнинг ҳамкасблари ва талабалари билан доимий алоқаси, маърузалари, мунозараларда қатнашиши ҳам фалсафий реализм позитивизмининг мустаҳкамланишига ёрдам берди. Мур инглиз тилидаги фалсафий тажрибани ва соғлом фикрни қайта тиклади, унга тилга катта эътибор бериб, янгиланган кўриниш берди. Бу аналитик фалсафанинг келиб чиқиши эди. Мур фалсафадаги аналитик ҳаракатга туртки берди. Унинг орқасидан бу йўлда мантикий таҳлил фалсафасининг шаклланишига ҳал қилувчи ҳисса қўшган Б. Рассел кириб келди.

4.2. Мантикий позитивизм неопозитивизмнинг шакли сифатида

Бертран Рассел (1872-1970) - дунёга машҳур инглиз олими, файласуфи, жамоат арбоби. Ўн олти ёшида у художўй отаси Ж.С. Миллнинг "Автобиографиясини" ўқиди, бу унга катта таассурот қолдирди. Шунингдек, ўн саккиз ёшида Рассел ўқиган фалсафа бўйича биринчи назарий асарга эга

эди. Ушбу асар ("Мантикий тизим") Расселнинг келажакдаги фалсафий позицияларига сезиларли таъсир кўрсатди.

Рассел ижодида уч давр мавжуд. Биринчиси, математика ва фалсафанинг ривожланишига бағишланган бўлиб, тадқиқотлар билан бир қаторда тахминан ўн йил давом этди (1890-1900). Кейинги, энг самарали давр (1900-1910) математиканинг асосларини мантикий ўрганишга бағишланди. Бу вақтда Расселл "Математиканинг асослари" китобини (1903), "Нотатсия тўғрисида" (1905) мақоласини ва А. Н. Уайтхед билан ҳамкорликда "Принципи Математика" ("Математиканинг асослари") асарини ёзди. 1910 йилга қадар якунланган сўнгги асар муаллифларга бутун дунёга шуҳрат келтирди. Қирқ ёшли Рассел учинчи даврга киради, унинг асосий мазмуни кенг фалсафий мавзуларни ишлаб чиқиш ва оммабоп асарларни нашр этиш эди, бу Расселнинг ўзи тор доирадаги мутахассислар учун тадқиқотлардан кўра кўпроқ қадрланади.

Қарийб юз йил яшаб, Рассел билимлар назарияси ва фалсафа тарихини, дин ва ахлоқ муаммоларини, педагогика ва сиёсатни ўз ичига олган кўплаб асарлар яратди. У ўзининг автобиографиясида, "Менинг интеллектуал ривожланишим" мақоласида ва "Менинг фалсафий ривожланишим" китобида ўз ишини ва қарашлар эволюциясини тўлиқ ёритиб, танқидий таҳлил қилди. Муаллифнинг умумий фалсафий мулоҳазалари баъзида эклектик эди; у кўпинча турли хил таъсирларга тушиб, бир-биридан фарқ қиладиган тушунчаларни ишлаб чиқди. Унинг энг жиддий ва доимий фалсафий қизиқишлари математика ва рамзий мантиқ билан боғлиқ эди. Ушбу билим соҳаларида у аналитик фалсафанинг ривожланишини белгилайдиган асосий ҳисса қўшди.

Расселнинг билимларнинг моҳиятини ўрганишга бўлган диққат-еътибори ҳам доимий равишда барқарор бўлиб қолди. Бу унинг учун фалсафий муаммолар билимлар назариясига торайган дегани эмас эди: "биз яшаётган дунё нима" деган савол муҳимроқ деб ҳисобланган. Аммо бу саволга фақат инсонлар ниманидир билиши мумкинми ёки йўқми, агар билса, нимани ва қандай қилиб тушунишни англаш орқали жавоб бериш мумкин эди. Хюм ва Кант анъаналарига амал қилган ҳолда, Рассел билимга нисбатан иккита тубдан фарқ қилувчи ёндашувларни ажратиб кўрсатади: ақл-идроқка асосланган натуралистик ва билим натижаларига танқидий муносабат асосида анча чуқурроқ - фалсафий. Биринчисининг характерли хусусияти - содда реализм, нарсаларнинг улар идрок этилишича борлигига ишонилар. Фалсафий изланишлар жараёнида аниқ кўринадиган, содда, аслида мураккаб тузилмалар ўрнида бўлганлиги, илгари аниқ бўлиб туюлган "содда" вазиятларнинг ишончлилиги ҳақида шубҳа туғдириши тушунилади. Натижада, қатъий ишонч методик эҳтиёткорлик билан алмаштирилади. Етук илмий билимлар (ва Расселл учун ва умуман, кўпгина фан файласуфлари учун, одатда, физика ва математика эди) билим ва унинг объекти ўртасида сезиларли масофанинг мавжудлигини тан олади, илмий тадқиқотлар жараёнида объектларни реконструкция қилиш усулларида мураккаблигини ҳисобга олади.

Рассел ўз позитсияларини илмий соғлом фикр сифатида тавсифлади. У олам одатдаги тушунчасида одамлар ва нарсалар дунёси эканлигидан келиб чиқиб, бизнинг "кичик" дунёмизнинг уфқидан ташқарида "катта" дунё - Коинот мавжуд. Унинг таркибий қисмлари маълум бир соя ва шаклдаги рангли доғлар, моддий хусусиятлар, маълум баландликдаги товушлар, давомийлик ва бошқалар шаклида мавжуд бўлган ҳодисалардир. Ҳар бир бундай элемент битта деб номланади. Биз коинотнинг чексиз кичик қисмини билганимиз, "умуман билим бўлмаган сон-саноксиз асрлар ўтганини" ва эҳтимол "яна сон-саноксиз асрлар келади, бу даврда билим бўлмайди" деб билганимиз шубҳасиз деб ҳисобланади. Шунингдек, "билим" ҳақида гап кетганда, улар одатда билувчи ва билувчилар ўртасидаги фарқни англатиши шубҳа остига олинмайди. Соғлом ақл илм билан кундалик билим, билим ва эътиқод ўртасида ҳеч қандай кескин фарқ қилмайди, чунки у тан олади: фан асосан ҳақиқатни гапирди, биз фикр (позитсия) орқали билимга интиламиз, иккинчисининг орасидаги фарқ унчалик муҳим эмас ва фақат эҳтимоллик даражаси билан белгиланади. ...

Расселнинг билимлар назариясига бағишланган фалсафий асарларидан энг каттаси - "Онгни таҳлил қилиш" (1921) ва "Инсон билиши, унинг соҳаси ва чегаралари" (1948) асари бўлиб, у кўп йиллик мулоҳазаларни сарҳисоб қилди. Ўзининг билим ҳақидаги умумий фалсафий мулоҳазаларида Рассел умуман Д. Хум, И. Кант, Ж.С. Милл, Э. Мач ва бошқаларнинг асарларидан маълум бўлган кўп нарсаларни такрорлайди. Янги нарса уни ўзига жалб қилган ва муваффақиятли ҳал қилинган вазифа эди: одатда психологияга асосланган ўтмишдаги эмпирикликни самарали мантиқий аппарат бериш. Ўша пайтда муваффақиятли ривожланиб келаётган математик (ёки рамзий) мантиқ ғоялари ва усулларида у билим назариясида эмпирицизм, номинализм ва атомизм анъаналарининг кучли мустаҳкамланишини топди.

Ҳақиқий ютуқ анъанавий равишда фалсафий ҳисобланган муаммоларни ҳал қилиш учун жуда самарали бўлган билимларни мантиқий таҳлил қилиш соҳасида илгари сурган янги ғоялар бўлди. Бу Расселни мантиқ, ҳатто замонавий расмийлаштирилган шаклда бўлса ҳам, фалсафа билан чамбарчас боғлиқ деб ҳисоблашига олиб келди. Аналитик фалсафанинг ўзига хос хусусияти, аввало, мантиқ ва билим назариясининг мисли кўрилмаган яқинлашуви эди.

Бу эрда Рассел ва А. Уайтхеднинг 10 йиллик машаққатли меҳнат натижасида "Математиканинг принциплари" ("Математиканинг асослари") уч жилдли иншо билан яқунланган математиканинг асосларини ўрганиши муҳим рол ўйнади. Муаллифлар Г. Фреге томонидан тузилган мантиқий дастурни амалга оширишга интилишди (соф математика мантиқнинг бир бўлаги эканлигини исботлаш учун). Вазифа муваффақиятли ҳал қилинди. Илгари спекулятив тарзда ўрганилган математикани асослашнинг кўплаб муаммолари учун мантиқий ва математик усуллардан фойдаланган ҳолда қатъий ечимлар топилди. "Математика асослари" асари замондошлари томонидан математик ва мантиқий фалсафа ғалабаси сифатида қабул

қилинган. Унда математик муаммолар мантиқий-фалсафий масалалар билан чамбарчас боғлиқ эди, уларнинг ечими Расселга тегишли эди.

Мантиқийлик дастурини қабул қилиб, у биронта контсепция ёки битта аксиома эътиқодга берилмаслиги кераклигига ишончи комил эди. Мантиқий ва математиканинг принципиал жиҳатдан бир хил эканлиги, мантиқнинг энг оддий қонунлари ҳам, математиканинг мураккаб теоремалари ҳам кичик элементар ғоялар тўпламидан чиқарилганлиги, математиканинг моҳияти бир хил мантиқ, фақат етукроқ, ривожланган деб тахмин қилинган. Бу фикрни ўша вақтга қадар Фреге аллақачон билдирган эди. Унинг мантиқий дастурида мураккаб мантиқий муаммоларни ҳал қилиш, биринчи навбатда парадоксларни йўқ қилиш алоҳида ўрин тутган. Аммо унинг фалсафий қарашлари (платонизм) унга тилни мантиқий таҳлил қилиш ва аналитик фалсафани ривожлантириш ғояларини амалга оширишга тўсқинлик қилди. Расселл бунга эришди ва асосан технологиянинг ўзи ва мантиқий таҳлил тартиб-қоидаларига мос келадиган тубдан фарқ қиладиган фалсафий платформа туфайли.

Расселлнинг энг муҳим мантиқий кашфиётлари тавсифлаш назарияси ва мантиқий турлар назарияси. Таърифлар назариясининг асосий мавзуси - хабарларнинг ахборот мазмунини ва тилнинг воқелик билан боғлиқлигини таъминловчи ибораларни белгилаш. Расселнинг эътиборини ҳар бир грамматик жиҳатдан тўғри белгиланадиган иборани мос келадиган объектни кўришга мойиллигимиз асосида уларни ишлатишнинг ўзига хос қийинчиликлари жалб қилди. Масалан, биз: "Мен одам билан учрашдим" деймиз, гарчи одам билан учрашиш умуман мумкин эмас бўлса. Ифодаларни умумлаштиришда яширинган қийинчиликлар азалдан маълум бўлган: улар Платон типига "реализм" га олиб борадиган баъзи мавҳум шахсларнинг (универсалларнинг) белгилари сифатида қаралади.

Тилни таҳлил қилиш натижасида тобора кўпроқ мантиқий жумбоқлар ва уларга ҳамроҳлик қиладиган фалсафий қийинчиликлар аниқланди, бу принципиал равишда узок вақт давомида маълум бўлган ва мавҳум фикрлаш даражаларига хос бўлган. Бу энг аниқ Рассел дуч келган математиканинг асослари парадоксларида намоён бўлди. Соғлом ақл ва фалсафий танқид дарслари унга аслида нарсалар баъзан тил бизга кўрсатадиган усул эмаслигини айтди.

Белгиланган ибораларни (таърифлар назариясини) Расселнинг таҳлил қилишида ифодаловчи иборанинг маъносини тегишли белгиланган объект билан бевосита танишиш ёки уни тавсифлаш йўли билан ўрганиш мумкин деган фикрга асосланди. Танишиш - бу номланган объектнинг тўғридан-тўғри кўрсаткичи, унинг ингл. Тавсиф - бу объектнинг хусусиятларига кўра оғзаки характеристикаси. Саросимага тушмаслик учун Рассел номлар ва тавсифларни объектга икки хил аломатлар тури сифатида қатъий ажратишни таклиф қилди. Бундан ташқари, у таъкидлашча, тавсиф ўзига хос бўлиши мумкин - индивидуал конкрет предметга ("Англия пойтахти" ва бошқаларга) ва ноаниқ - субъектлар синфига тегишли. Расселнинг янги муҳим такомиллашуви - бу исмлар ва аниқ тавсифлар ўртасидаги фарқ. Унинг

таъкидлашича, ўзига хос (индивидуал) тавсиф ҳамон тегишли объектни тўғридан-тўғри кўрсатиб беролмайди, чунки бу унинг ташувчисидан абстрактсия хусусиятини олади. Натижада, масалан, "сайёра орбиталарининг эллиптик шаклини кашф этган одам" иборасини тушуниш мумкин, аммо бу одам Кеплер эканлигини билмаслик керак. Ва ниҳоят, тавсифлар назариясида масаланинг моҳиятини очиб берадиган янги, жумлаларни, шу жумладан ибораларни белгилашни талқин қилиш таклиф қилинди. Рассел, ифодаладиган ибораларни тушунишда қийинчиликлар, улар киритилган жумлаларни нотўғри таҳлил қилиш натижасида юзага келади деган хулосага келди. Адекват таҳлил қилишда мулоҳазани умуман ўзгарувчан сифатида тушуниш муҳим рол ўйнайди, унинг мазмуни унга киритилган ибораларга боғлиқ.

Математика фалсафасидан ўсиб чиққан Расселнинг мантиқ тушунчаси ўта номинализм билан ажралиб турарди. Мантиқий сўзларни мазмунли жойлаштириш қоидалари билан синтаксис билан аниқланди. Битта объектнинг оддий номланишидан ташқарида бўлган ҳар қандай белги ҳақиқатда ҳеч нарсага мос келмайдиган деб талқин қилинган. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай умумий тушунчалар (масалан, объектлар синфи) шунчаки сўз, "рамзий фантастика" деб ўйланган ва бу тушунчалар бўйича оператсиялар фақат оғзаки бўлган.

Мантиқий қийинчиликлар ва парадоксларни энгиш учун тавсифлаш назарияси билан бир қаторда, Рассел турлар назариясини илгари сурди, унга кўра "бирон бир нарсанинг бутун маъносини ўз ичига оладиган нарса ўзини ўз ичига олмайди". Бошқача қилиб айтганда, Рассел тушунчалар синфларини уларнинг умумийлиги даражасига қараб аниқ ажратишни таклиф қилди. Мантиқий турларни (тоифаларни) аниқ ажратиш ва уларни аралаштиришда лисоний тақиқларни ўрнатиш "ҳамма нарса" тушунчаси билан чексиз ишлаш туфайли "ноқонуний умумийликлардан" халос бўлишга ва пайдо бўладиган парадоксларни йўқ қилишга қаратилган эди.

Рассел назариясидан келиб чиқадиги, мантиқий турлар (тоифалар) аралашганда, жумлалар маъносиз пайдо бўлиб, уларни тўғри ёки ёлғон деб таърифлаш мумкин эмас эди. Бундай хатолар мантиқий тўсиқларга олиб келади, бу турлар назарияси уни олдини олишга мўлжалланган. Тилни ишлатишнинг ҳақиқий амалиётини ўзгартириш у ёқда турсин, тушунтирмақчи бўлиб кўрсатмасдан, у ўз ишига кескин аниқлик киритди. Ушбу хулоса аналитик фалсафанинг кейинги ривожланишига таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, ушбу тадқиқотлар натижасида мантиқий таҳлил ривожланади. Унинг вазифаси объектларни кўриб чиқиш, дунё ҳақида янги ҳақиқатларни олиш эмас (бу фанга тегишли), балки билимни ташкил этадиган сўзлар ва жумлаларнинг маъносини аниқлаштириш, аниқлаштиришдир. Бунга унчалик аниқ бўлмаган қоидаларни аниқроқ қоидаларга таржима қилиш, ислоҳ қилиш орқали эришилади. Рассел мантиқий таҳлилнинг батафсил назариясини билимларни аниқроқ тилга таржима қилиш усули сифатида илгари сурди. Таҳлил мантиқий тушунча

бўлиб, Рассел математика фалсафаси орқали пайдо бўлди. Мантикий таҳлил биринчи навбатда тил муаммолари билан боғлиқ эди.

"Бизнинг тадқиқотларимиз, - деб ёзган Рассел, - сўзларни текширишдан бошлаш керак, кейин синтаксис." Шу билан бирга, тилни аниқлаштириш объектлар тўғрисида аниқроқ маълумот бериш воситаси бўлиб чиқади, деб ҳисоблашади, чунки у баёнларнинг маъносини, объектив мазмунини аниқлайди.

Рассел бу усулни математикага татбиқ этиш билан чекланиб қолмади, мантикий таҳлил услубига фалсафий талқин ва қўлланилиш ҳам берилди, бу эса аналитик фалсафа деб аталадиган кенг курсни келтириб чиқарди.

Рассел таъкидлаганидек, унинг мантикий таълимоти уни ўз навбатида таҳлил жараёнини асослаб бергандек, маълум бир фалсафага олиб борди. Рассел ўзининг фалсафасини бевосита ўзининг мантиғига асослайди: "Менинг мантиқим атомистикдир. Демак, менинг метафизикам ҳам атомистикдир. Шунинг учун мен ўз фалсафамни" мантикий атомизм "деб аташни маъқул кўраман. Мантиқ фалсафанинг моҳияти деган тезисни илгари суриб, Рассел қуйидаги хулосага келади:" Мен ишонаман мантиқ фалсафанинг асосидир ва мактаблар метафизикасидан кўра кўпроқ мантиқ билан тавсифланиши керак. "Шундай қилиб, расмий мантиқнинг фалсафий бетарафлиги ҳақидаги олдинги ғоядан фарқли ўлароқ, Рассел ўзининг фаол ва ҳатто асосий роли позитивиясини ҳимоя қилади, курилишнинг мантикий усули ғоясини ривожлантиради ва фалсафанинг асосланиши.

Шу билан бирга, мантикий таҳлил номинализм ва эмпиризмнинг фалсафий тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ эди ва универсал усулни эълон қилди. "19-асрнинг иккинчи ярмида математикадаги ютуқлар, - деб ёзган Рассел, - шунчаки сабр-тоқатли, батафсил мулоҳаза юритиш орқали эришилди. Мен бу усулни фалсафий муаммоларга нисбатан қўллаш керак деб қарор қилдим." Шу билан бирга, Рассел мантикий таҳлилни фалсафий муаммоларни ҳал қилишнинг ягона самарали усули деб билишга мойил эди. "Ҳар қандай чинакам фалсафий муаммо, - таъкидлади у, - таҳлил қилиш муаммоси". Фалсафа предметини аналитик тушунчаси шундай шакллантирилди.

Расселнинг мантикий-фалсафий ғоялари мантикий позитивизм (ёки мантикий эмпиризм) тушунчаларини ривожлантириш учун дастуруламал бўлди. Рассел, 20-асрда Д. Хумнинг издошлари орасида, энг аввало, ушбу йўналишга ҳамдард бўлганини тан олди. Ўз навбатида, фанни мантикий таҳлил қилиш муаммоларини фаол равишда ишлаб чиққан Вена доираси назариётчилари Расселнинг ишини юқори баҳоладилар ва уларга ишондилар. Витгенштейннинг "Мантикий-фалсафий рисоласи" улар учун маълумотномага айланди.

Расселнинг мантиқ фалсафанинг моҳияти эканлиги ҳақидаги шиори Вена доираси ва унинг тармоқларида жуда жиддий қабул қилинган. Бу кредони илгари сурган Р.Карнап томонидан бирма-бир ифода этилган: "Илм-фан мантиғи эчилиши мумкин бўлмаган муаммолар мажмуасининг ўрнини эгаллайди, бу одатда фалсафа деб номланган." Мантикий позитивизм

назариётчилари (Р. Карнап, Х. Рейхенбах, К. Г. Хемпел ва бошқалар) фан мантиғини ўрганиш билан самарали шуғулланишган. Улар учун фалсафа асосий нарса эмас эди, у фақат уларнинг мантиқий синтаксис, илмий тил семантикаси ва бошқа муаммолар соҳасидаги махсус илмий ишланмаларига умумий асос бўлиб хизмат қилди. Таҳлил асосан фанни асослаш ва илмий билимларни синтез қилиш (бирлаштириш) муаммоларини ҳал қилиш воситаси сифатида ишлатилган. Вақт ўтиши билан мантиқий позитивизм оқимидаги тадқиқотлар тобора ихтисослашган тус олди ва қимматли илмий натижалар берди (мантиқий синтаксис, мантиқий семантика, эҳтимоллик мантиғи ва бошқалар соҳасида). В.Квин, Г.Н.Гудман, Н.Ресчер (АҚШ) ва бошқаларнинг асарларидаги идрокнинг мантиқий ва услубий тадқиқотлари ҳам умумий илмий каби фалсафий эмас: улардаги асосий кўрсатма ва қадрият, бу кўп жиҳатдан олинган натижаларни келтириб чиқарадиган илмдир. фалсафанинг ўзидан ташқари натижалар.

30-40-йилларда марҳум Витгенштейннинг асарлари асосида Буюк Британияда лингвистик таҳлил фалсафаси ёки оддий тилни таҳлил қилиш шаклланди. Бу йилларда Витгенштейн ўз ўқувчиларига янги концепсиясини оғзаки тушунтирди. Унинг маърузалари ленталари - "Мовий ва жигарранг китоблар" муомалада бўлган. Бу унинг "Фалсафий тадқиқотлар" нинг асл нусхаси эди. 1930-йиллардан бошлаб, Витгенштейннинг ғояларига ўхшаш ғоялар бу ерда Г. Райл, Ж. Висдом, Ж. Остин ва бошқаларнинг асарларида ишлаб чиқилган. Иккинчисида бўлгани каби, уларни қизиқтирадиган асосий мавзу фалсафанинг ўзи эди. Улар фалсафий муаммоларнинг ўзига хос хусусиятларини, ҳақиқатан ҳам ишлайдиган табиий тил механизмлари билан энг яқин алоқаларини яхши биладилар, уларнинг илм-фан муаммоларидан тубдан фарқини аниқ англайдилар. Уларнинг асарларида Витгенштейн томонидан чуқур ўрганилган тилнинг инсон тафаккурига йўналтирувчи таъсири мавзусига катта эътибор берилган.

Агар мантиқий позитивизм асосида замонавий мантиқ бўйича сифатли ишлар яратилган бўлса, унда лингвистик фалсафа асосида назарий тилшуносликнинг тадқиқот дастури шакллантирилди. Бу фалсафанинг муҳим функсияларидан бири - янги муаммоларни шакллантириш ва дастлабки ўрганиш, кейинчалик уларни фанга ўтказиш билан намоён бўлди. Аммо 20-аср аналитик фалсафасида биз муҳим, тўғри фалсафий ютуқларни ҳам топамиз: инсон тажрибасининг нутқ алоқаси, тил схемалари билан чамбарчас боғлиқлигини англаш, фалсафий фикрнинг ўзига хос хусусиятлари, фалсафий муаммолар асосида янги тушунча. Ушбу ғояларни ривожлантириш учун Л. Витгенштейннинг ғоялари энг муҳим аҳамиятга эга эди. Файласуфнинг аксарият асарлари 1950-1970 йилларда нашр этилган ва бу асар ҳали тугалланмаган. Унинг ғайриоддий матнларини ўзлаштириш, уларни шарҳлаш ва муҳокама қилиш давом этмоқда. Эҳтимол, айнан шу ҳолат билан аналитик фалсафа ғоялари ва услубларининг кучайиб бораётган таъсири боғлиқдир.

Аналитик фалсафанинг ғоялари кўплаб мамлакатларда замонавий фалсафий фикрга таъсир кўрсатди. Аста-секин, ушбу йўналиш ҳозирги кунда

дунёнинг инглиз тилида сўзлашадиган минтақаларида энг кучли мавқега эга бўлган кенг халқаро ҳаракатга айланди.

4.3. Аналитик эпистемология.

Эпистемология - бу фалсафий ва услубий фан бўлиб, унда илмий билимлар, унинг тузилиши, фаолияти ва ривожланиши текширилади. Анъанавий равишда у эпистемология ёки билим ҳақидаги таълимот билан аниқланади. Бироқ, классик бўлмаган фалсафада эпистемология ва эпистемологияни фарқлаш тенденцияси мавжуд бўлиб, улар асл категорияли қарама-қаршиликларга асосланади. Агар эпистемология муҳолифатнинг "субъекти - объект" атрофида ўз ғояларини очса, у ҳолда эпистемология учун "объект - билим" муҳолифати асосий ҳисобланади. Эпистемологлар ишни давом эттирмайдилар билимларни амалга оширадиган "эпистемологик мавзу" дан, аксинча билимнинг ўзи объектив тузилмаларидан.

Асосий эпистемологик муаммолар: билим қандай ишлайди? Уни объективлаштириш ва илмий-назарий ва амалий фаолиятга татбиқ этиш механизмлари қандай? Билим турлари қандай? "Ҳаёт", билимларнинг ўзгариши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари қандай? Шу билан бирга, билиш жараёнида қасддан алоқалар мавжудлиги (номинациялар, маълумотномалар, маънолар ва бошқалар) орқали билиш жараёнида иштирок этадиган онг механизми билвосита ҳисобга олинади. Бундай ҳолда, объектни элемент сифатида кўриб чиқиш мумкин билимнинг ўзи тузилиши (идеал объект) ёки билим (ҳақиқат) атрибутининг моддий ҳақиқати сифатида.

Тарихий нуқтаи назардан, эпистемологик муаммолар эпистемологик ғоялардан илгари пайдо бўлиб, антик даврда шаклланиб келган. Масалан, Платоннинг "ғоялари" ва у таклиф қилган "ҳақиқат" нинг референтсиал контсепцияси, Зеноннинг апорияси, скептикларнинг троплари, Аристотелнинг мантиқи. Қадимги билимлар ҳақидаги ғоялар тавсифловчи характерга эга эмас эди, чунки улар муаммоли ва норматив-услубий характерга эга эди. Масалан, Зенон қарама-қарши билимларни кимга ва нима объектга боғлаш фактини қайд этди ва шу қадар эпистемологик муаммони сўради. Аристотел илмий мулоҳазаларни нормаллаштириш ва билимларни тартибга солишнинг умумий тамойилларини жорий қилиш орқали тўпланган муаммоларни олиб ташлашга ҳаракат қилди. Бу келажақда билимларни тизимли ташкил этиш намуналарини яратишга имкон берди. Эвклиднинг "бошланғичлари" ни нафақат геометрик билимларни умумлаштириш ва қисқартириш маҳсули сифатида, балки Платон ва Аристотелнинг норматив эпистемологик тушунчаларини амалга ошириш сифатида ҳам кўриш мумкин.

Ўрта асрларда эпистемологиянинг танқидий ва тадқиқот таркибий қисмлари асосан Аристотел мантиғининг меъёрий табиати билан чекланган ва чекланган.

Ўрта аср эпистемологиясининг ёрқин ифодаси "номиналистлар" ва "реалистлар" ўртасидаги схоластик баҳсдир. Уйғониш даври янги мотивларни келтириб чиқарди. Эмпирик билимга қизиқиш уйғонади, дунёнинг умумий расмидаги билимнинг ўрни ва мақсади ҳақидаги ғоя ўзгаради.

Николай Кузанский муаммолар концепциясини "ўрганилган жаҳолат", яъни келажакда янги эпистемологик стратегияни шакллантирадиган жаҳолат ҳақидаги билим сифатида тақдим этади. Бошқа томондан, фалсафий мулоҳаза тобора юзланмоқда, мавзу ва унинг билим. Шу муносабат билан онг контсептсияси аслида Питер Абелард томонидан киритилган тушунчалар мавжудлигининг индивидуал қобилияти ва ҳақиқати сифатида амалга оширилади. Ф. Бекон томонидан эълон қилинган ва 17-18 асрларда ривожланган "фанларнинг катта яхшиланиши" янги билимлар шаклланишини - янги Европа илмини келтириб чиқаради. Билимларнинг янги ташкил этилиши танқидий мулоҳаза ва назарий дизайнни талаб қилди.

Антик давр ва ўрта асрларнинг эпистемологик схемалари бу муаммоларни ҳал қила олмади. Йилда ўз жойида, билим эпистемологик тушунчаси фалсафий ва услубий тушунчаларни қайта шаклини, олиш бошланади ҳақида билим мавзу-объект схемалари асосида.

20-асрга қадар, эпистемология ўз институционал шакллар бор, ва тегишли муаммоли ишлар асосан мантиқ (асосан йилда инглиз таҳлилий Анъанага) ва унинг ичидаги эпистемология доирасида амалга оширилди. Бироқ, 19-асрнинг охиридан бошлаб эпистемологик муаммолар эпистемологик муаммолардан халос бўла бошлади. Тадқиқотчилар (биринчи навбатда мантиқчилар) субъективлик ва предмет-объект схемаларини сенсуалистик ва позитивистик талқинлари натижасида ҳосил бўлган психологизмдан узоқлашишга ҳаракат қилишди. XX аср, бу жараён йўл янги фалсафий ва методологик йўналишлари ва шакллантириш ёндашувлар. Аналитик, операцион, меъёрий, таркибий ва функционал методлар ва билимларни ўрганиш усуллари ишлаб чиқилмоқда. 1970 йилда К. Поппер (объектив билимлар мазмуни) ва олдинга "учинчи дунё" тушунчасини қўйиб, эпистемоложи эрки учун онтологик асос берди.

Эпистемологик тадқиқотларнинг ҳозирги ҳолатини белгилайдиган омиллар қаторига қуйидагилар киради:

1. Билим ва объект ўртасидаги муносабатлар фақат когнитив вазиятлардан ташқарига чиқади. Мураккаб амалиётлар пайдо бўлмоқда, бу эрда билишдан ташқари, бошқа фаолият турлари бўйича билимларнинг ишлашини ҳам ҳисобга олиш керак: муҳандислик, лойиҳалаш, бошқариш, ўқитиш.

2. "Ҳақиқат" нинг классик алоқаси бир қатор бошқа муносабатлар билан тўлдирилади (ва баъзан алмаштирилади): "изчиллик", "тўлиқлик", "изоҳланувчанлик", "реализатсия" ва бошқалар.

3. Билимлар типологияси тобора кенгайиб боради ва фарқланади: методологик, табиий-илмий, гуманитар ва муҳандислик-

техник билимлар билан бир қаторда унинг ўзига хос вариантлари ажралиб туради.

4. Билимнинг семиотик тузилиши тадқиқотнинг махсус предметига айланади.

5. "Билим" дан ташқари, бошқа эпистемологик бирликлар (масалан, "тиллар") интенсив равишда текширилмоқда .

6. Скиентистизм инқирози вужудга келди: илмий билимлар энди билимнинг асосий шакли сифатида қаралмаяпти ва анъанавий тарихий ва маънавий амалиётлар билан боғлиқ бўлган ақл-идрок комплекслари анъанавий ратсионаллик ғояларидан ташқарига чиқмоқда.

Назорат учун саволлар

1. Аналитик фалсафа фалсафани билишнинг асосан нималар орқали таҳлили деб тушунилади?
2. "Мантикий таҳлил" атамасини фанга қайси олимлар киритганлар?
3. Мурнинг қайси асари мутлақ идеализм тафаккурига қарши бўлган Англияда реалистик ҳаракатнинг бошланғич нуқтасига айланди?
4. Неореализмнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
5. Прагматизм фалсафаси деганда нимани тушунаси?
6. Неопозитивизмнинг фалсафадаги ўрни қандай?
7. Ўзининг билим ҳақидаги умумий фалсафий мулоҳазаларида Рассел умуман қайси олимларнинг асарларидан маълум бўлган кўп нарсаларни такрорлайди?
8. Мантикий позитивизм оқимидаги тадқиқотлар қайси йўналишларда қимматли илмий натижалар берган?
9. Эпистемология нима?
10. Эпистемологик тадқиқотларнинг ҳозирги ҳолатини белгилайдиган омиллар қаторига нималар киради?

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.

- 1.1 Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.
- 1.2 Фалсафий билимлар тизимида онтология масалалари.
- 1.3 Ижтимоий фалсафа ва унинг замонавий концепсиялари

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Инсерт”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”.

1-Илова
(1.1)

Ўқув торширик:

Инсерт усулида жадвални тўлдириш

Инсерт қоидаси

1. Маъруза матнини ўқиб, матнинг четида қуйидаги белгиларни қўйиб чиқинг:

В – биламан.

+ - мен учун янги маълумот.

- - мен билган маълумотни инкор қилади.

? – ноаниқ (аниқлаштириш талаб қиладиган) қўшимча маълумот.

1. Олинган натижаларни жадвал шаклида расмийлаштинг.

Мавзу саволлари	В	-	+	?
Борлиқ тушунчасининг моҳияти ва маъноси, борлиқ ҳақидаги тарихий концепциялар.				
Борлиқнинг шакллари ва намоён бўлиш хусусиятлари.				
Материя тушунчаси, унинг хусусиятлари ва намоён бўлиш шакллари ҳақида замонавий қарашлар				
Ҳаракат – материянинг намоён бўлиш шаклидир				

Мавзу бўйича фаоллаштирувчи ва Блиц сўров саволлари

1. Мавзудан нима янгилик олдинглар?
2. Юнон олимлари борлиққа қандай таъриф беришган?
3. Абу Наср Фаробий борлиққа қандай таъриф берган?
4. Абу Али ибн Сино борлиққа қандай таъриф берган?
5. Онтология нима?
6. Ҳаракат нима?
8. Материя нима?

Кичик гуруҳларда ишлаш қоидаси

1. Талабаларни ишини бажариш учун билим ва масалаларга эга бўлмоғи лозим.
2. Гуруҳларга аниқ топшириқлар берилмоғи лозим.
3. Кичик гуруҳ олдида қўйилган топшириқни вақт ажратилади.
4. Гуруҳлардаги фикрлар чегараланмаганлиги ва тазйиққа учрамаслиги ҳақида огохлантирилиши зарур.
5. Гуруҳ иш натижаларини қандай тақдим етишини аниқ билишлари, ўқитувчи уларга йўриқнома бериши лозим.
6. Нима бўлганда ҳам мулоқотда бўлинг, ўзфикрингизни эркин намоён этинг.

Гуруҳ бўйича баҳолаш мезонлари

Хар бир гуруҳ бошқа гуруҳларни баҳолайди. Хар бир талаб бўйича – 1,0 балл

Гуруҳ №	Тушунарли ва аниқ жавоб (0,5)	Кўрғазмалилик (0,3)	Регламентга амал қилиш (0,1)	Гуруҳ фаоллиги (0,1)	Жами
1					
2					
3					
4					

Хисоб натижаси

Гуруҳ №	Умумий балл	Умумий балл	Умумий балл	Умумий балл	Умумий балл
1					
2					
3					
4					
Умумий					
Хисоб баллари					
баҳо					

Баҳо: 0,8 – 1,0 балл – аъло баҳо

0,4 – 0,7 балл – яхши баҳо

0 – 0,3 балл – ўрта баҳо

Назорат саволлари

1. Борлиқ тушунчасининг моҳияти ва маъноси.
2. Борлиқ ҳақидаги концепциялар.
3. Объектив ва субъектив борлиқ тушунчалари.
4. Борлиқнинг уч соҳаси ва уларнинг мазмун моҳияти.
5. Борлиқнинг мавжудлик усуллари.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

1. Пулатова Д., Иззетова Э. Философия. -Т.: Шарқшунослик, 2012.
2. Фалсафа. Аҳмедова М. Таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Под ред.М.А.Ахмедовой, В.С.Хана. - Т.: Мехнат. 2004.
4. Фалсафа асослари. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон, 2005, 6-27 бетлар.
5. Гунар Скирбек, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: Шарқ, 2002, 40-42, 84-86-б.
6. Фалсафа қомусий луғат.Ўқув қўлланма. Т.Шарқ 2004., 495 б.
7. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича таълим технологияси: Услубий қўлланма/ “Иқтисоий таълимдаги ўқитиш технологияси” сериясидан.- Т.:ТДИУ, 2013, 21-51 б.
8. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича электрон ўқув-услубий мажмуа (бакалавриат босқичи талабалари учун): Ўқув-услубий қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2013.

2-мавзу. Таркибий функционал ёндашув.

2.1. Таркибий функционал ёндашув. Система, элемент, структура ва функция фалсафий тушунчалар сифатида.

2.2. Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий таҳлили.

Амалий машғулот машғулоти олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

Амалий машғулот машғулоти олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бумеранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”.

1-Илова (2.1)

Докладлар мавзуси:

1. Система, элемент, структура.
2. Фалсафий қонунлар.
3. Фалсафий категориялар.

Ўқув торшириқ:

Доклад мавзулари бўйича саволлар ва торшириқлар:

1. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни.
2. Сифат ва хосса, ме’ёр ва микдор категорияларининг бирлиги ва фарқи.
3. Боғланиш, алоқадорлик, такрорланиш тушунчаларининг диалектика билан боғлқлиги борми?

1. Фалсафий қонунлар.

1. Қонун нима?
2. Табиат ва жамият қонунларининг қандай хусусиятлари бор?
3. Оламдаги айният ва зиддият ҳолатларига мисоллар келтира оласизми?
4. Микдор ва сифат нима? Ме’ёр-чи?
5. Инкор нима?

2. Фалсафий категориялар.

1. Категория ўзи нима?
2. Категорияларни мазмунига қараб туркумлаб беринг?
3. Ҳозирги даврда тараққиёт ва ўзаро боғлиқлик тамойиллари қандай намоён бўлмоқда?

3-Илова

**(2.2) Амалий машғулотни бахс-мунозара шаклида ўтилишини
баҳолаш мезонлари**

Баҳолашнинг балл тизими	Докладчилар			
	1	2	3	4
Доклад мазмуни(2,5)				
Мавзуга мослиги (1,5)				
Жавобнинг мантиқий тўғрилиги (0,5)				
Хулосанинг тўғрилиги(0,5)				
Маълумотнинг тақдим этилиши (0,5)				
Регламентга амал қилиш (0,5)				
Жами: (3,5)				
Тақризчилар				
Докладга таъриф (3,0)				
Докладнинг мазмунли жихати (1,2)				
Регламентга амал қилиш (0,6)				
Жами: (3,0)				
Оппонент				
	1	2	3	4
1. Саволлар;				
Саволлар сони (хар бирига 0,3)				
2. Тўлдириш				
Сони (хар бирига 0,2)				
Моҳиятига кўра (0,3)				
Жами (3,0)				

Регламент вақти

Доклад учун – 5 дақиқа

Тақризчиларга – 2 дақиқа

Оппонентларга – 1-3 дақиқа

Коллектив муҳокама – 5-10 дақиқа

Ўқув торширик:

— Тушунарли услубнинг тушунчалар тахлили вароғига диалектик категорияларнинг тахлилини бажаринг. Тингловчилар категорияларнинг мазмун ва моҳияти жихатидан нимани билдириши, муносабатини ҳамда унинг таърифларини келтиради.

— Тушунарли методнинг тушунчалар тахлили вароғи

№	Тушунчалар номи	Сизнингча тушунча билдиради	Ушбу нимани	Ушбу тушунчага муносабатингиз таърифни келтиринг	Кўшимча фикр
1	Яккалик				
2	Умумийлик				
3	Хусусийлик				
4	Моҳият				
5	Ходиса				
6	Мазмун				
7	Шакл				
8	Элемент				
9	Структура				
10	Бутун				
11	Қисм				
12	Сабаб				
13	Оқибат				
14	Зарурият				
15	Имконият				
16	Тасодиф				
17	Воқеалик				

Назорат учун саволлар

1. Мавжудлик, ўзгариш ва ўзаро алоқадорлик намоён бўлишининг асосий тамойиллари.
2. Фалсафий категориялар тизими, уларнинг мазмуни.
3. Фалсафа категориялари ўртасидаги боғланишлар ва уларнинг хозирги даврда намоён булиши.
4. Ёшлар тарбиясида фалсафий категориялар тўғрисидаги билимларнинг аҳамияти.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

1. Пулатова Д. , Иззетова Э. Философия. -Т.: Шарқшунослик, 2012.
2. Фалсафа. Ахмедова М. Таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Под ред.М.А.Ахмедовой, В.С.Хана. - Т.: Мехнат. 2004.
4. Фалсафа асослари. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон, 2005, 6-27 бетлар.
5. Гунар Скирбек, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: Шарқ, 2002, 40-42, 84-86-б.
6. Фалсафа қомусий луғат.Ўқув қўлланма. Т.Шарқ 2004., 495 б.
7. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича таълим технологияси: Услубий қўлланма/ “Иқтисоий таълимдаги ўқитиш технологияси” сериясидан.-Т.:ТДИУ, 2013, 21-51 б.
8. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича электрон ўқув-услубий мажмуа (бакалаврият босқичи талабалари учун): Ўқув-услубий қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2013.

3-мавзу. Фанда метод ва методология тушунчаси.

3.1. Фанда метод ва методология тушунчаси Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.

3.2. Илмий билиш методлари ва уларнинг замонавий таснифи

3.3. Фалсафада онг масаласи.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу буйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб,ҳимоя этадилар.

Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бумеранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изохи”.

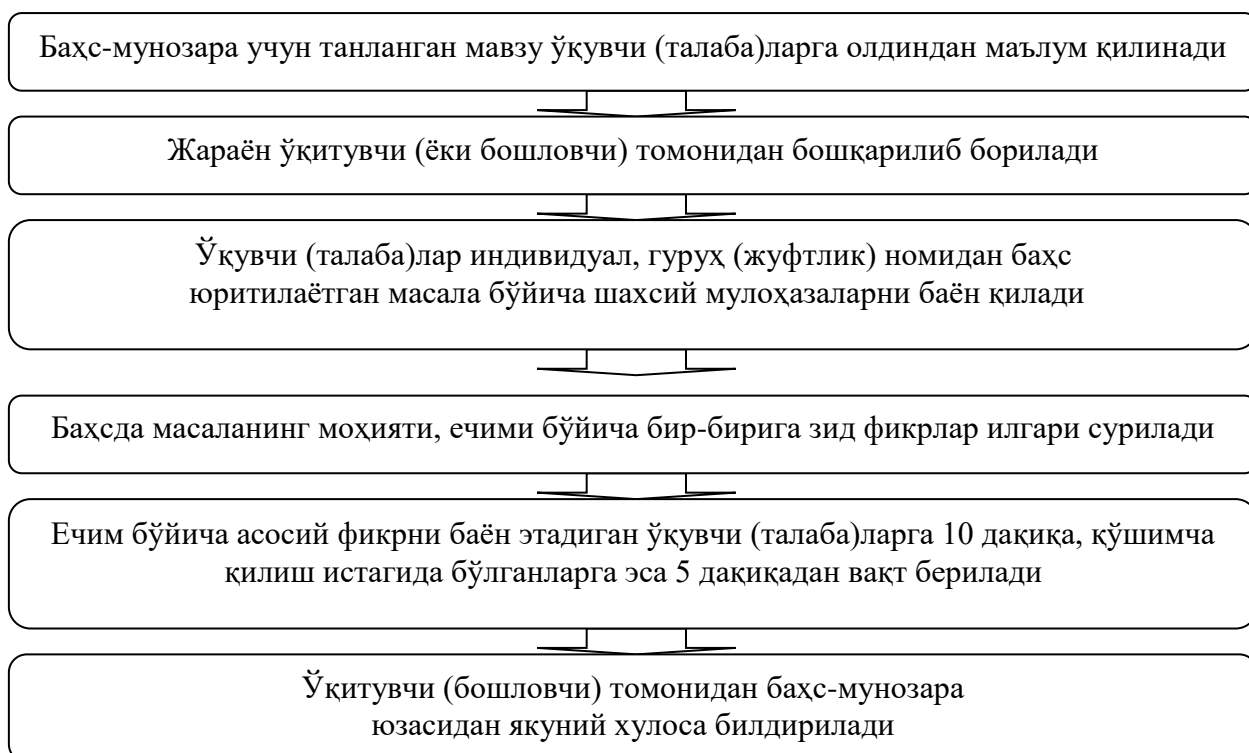
“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш кўрилади:

Изоҳ: 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;

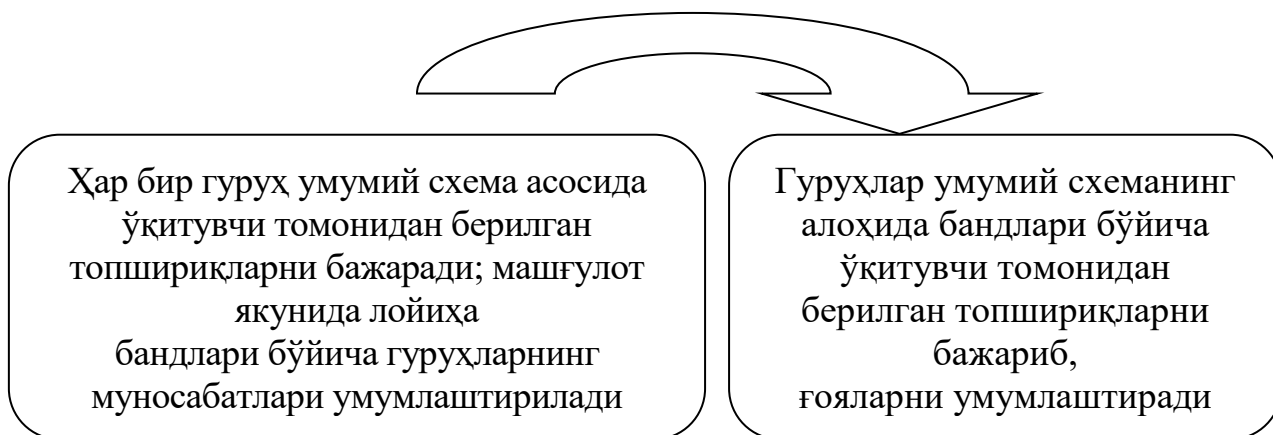
2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчиларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

Назорат учун саволлар

1. Онг ва руҳиятнинг ижтимоий - тарихий моҳияти.
2. Ўз - ўзини англаш, унинг шакллари.
3. Онг ва ахборот. Информацион портлаш.
4. Ҳозирги даврда онг ва дунёқарашда туб ўзгаришларни амалга ошириш зарурияти.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

9. Пулатова Д. , Иззетова Э. Философия. -Т.: Шарқшунослик, 2012.
10. Фалсафа. Ахмедова М. Таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
11. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Под ред.М.А.Ахмедовой, В.С.Хана. - Т.: Мехнат. 2004.
12. Фалсафа асослари. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон, 2005, 6-27 бетлар.
13. Гунар Скирбек, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: Шарқ, 2002, 40-42, 84-86-б.
14. Фалсафа комусий луғат. Ўқув қўлланма. Т.Шарқ 2004., 495 б.
15. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича таълим технологияси: Услубий қўлланма/ “Иқтисоий таълимдаги ўқитиш технологияси” сериясидан.- Т.:ТДИУ, 2013, 21-51 б.
16. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича электрон ўқув-услубий мажмуа (бакалавриат босқичи талабалари учун): Ўқув-услубий қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2013.

4-мавзу. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши.

- 4.1. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши. Прагматизм фалсафаси ва унинг замонавий талқини.
- 4.2. Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
- 4.3. Мантиқий позитивизм неопозитивизмнинг шакли сифатида
- 4.4. Аналитик эпистемология.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу буйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бумеранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”.

Ўқув торширик:

Инсерт усулидан фойдаланиб саволларга жавоб беради.

1. Маъруза матнини ўқиб, матннинг четига қуйидаги белгиларни қўйиб чиқинг:

В – биламан

+ – мен учун янги маълумот

- – мен билган маълумотни инкор қилади

? – ноаниқ (аниқлаштириш талаб қиладиган) қўшимча маълумот.

2. Олинган натижаларни жадвал шаклида расмийлаштиринг.

Мавзу саволлари	В	-	+	?
Прагматизм фалсафаси ва унинг замонавий талқини.				
Мантиқий позитивизм неопозитивизмнинг шакли сифатида.				

Чархралак услуби қондаси

3-4 гуруҳда тингловчилар иш олиб боради. Ҳар бир гуруҳга тугалланмаган фикрлардан иборат саволлар ёзилган ватман қоғози ва тўрт хил фламастер ёки маркер берилади. Саволлар айланиб ҳар бир гуруҳдан ўтади, жавоблар тўлдирилади ва савол ўз гуруҳига келгач ўйин тўхтатилади. Сўнг жавоблар йиғиб олингач, доскага ёриштирилади ва муҳокама қилинади. Ҳар бир гуруҳдан вакил чиқиб ёзларининг жавобларини ўқиб беради. Энг асосли жавоб берган гуруҳ ғолиб ҳисобланади.

Ўқув торширик:

— **3x3 лойиҳаси**|| асосида гуруҳларда торширикларни бажариш

1 – гуруҳ топшириғи:

Куйидаги фикрни давом эттиринг. — Мантиқий эмпиризм ва мантиқий прагматизм ўртасидаги фарқлар.....||

2 - гуруҳ топшириғи:

Куйидаги фикрни давом эттиринг. — Неореализм деганда....||

3 – гуруҳ топшириғи:

Куйидаги фикрни давом еттиринг. — Аналитик эпистемология моҳияти.....||.

— **3x3 лойиҳаси**|| қондаси

- Учта гуруҳ учта фикр
- Гуруҳларга уч хил савол ёзилган ватман қоғозлари тарқатилади.
- Хар бир гуруҳ ўз ватманига учтадан жавоб ёзади.
- Жавоблар қолади гуруҳлар жой алмашади (3дан 1га; 1дан 2га; 2дан 3 га)
- Хар стол алмашганда учтадан жавоб ёзилади.
- Охирида жами 9 та жавоб тўпланади.
- Мустақил равишда хар бир гуруҳ умумий таърифни келтиради ва жавобларни тақдимот қилади

Назорат учун саволлар

1. Инсон - фалсафанинг бош мавзуси.
2. Инсон, шахс ва индивид тушунчалари.
3. Антропология - инсон тўғрисидаги фан.
4. Антропологиянинг фалсафий муаммолари.
5. Инсоннинг жамиятдаги ўрин.
6. Инсон табиати ва моҳияти.
7. Эркинлик ва инсон ҳуқуқларининг ижтимоий қадрият сифатидаги талқини.
8. Ўзбекистон мустақиллиги ва инсоннинг кадр-қиммати.
9. Инсон муаммосини ўрганишнинг тарбиявий зарурияти ва ахамияти.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

1. Пулатова Д. , Иззетова Э. Философия. -Т.: Шарқшунослик, 2012.
2. Фалсафа. Ахмедова М. Таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.
3. Основы философии. Учебник. Издание 2-е, переработанное, дополн. /Под ред.М.А.Ахмедовой, В.С.Хана. - Т.: Мехнат. 2004.
4. Фалсафа асослари. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон, 2005, 6-27 бетлар.
5. Гунар Скирбек, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: Шарқ, 2002, 40-42, 84-86-б.
6. Фалсафа қомусий луғат.Ўқув қўлланма. Т.Шарқ 2004., 495 б.
7. Рахимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича таълим технологияси: Услубий қўлланма. “Иқтисоий таълимдаги ўқитиш технологияси” сериясидан.-Т.:ТДИУ, 2013, 21-51 б.

8. Раҳимбобоева Н. “Фалсафа” фани бўйича электрон ўқув-услубий мажмуа (бакалаврият босқичи талабалари учун): Ўқув-услубий қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2013.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

Назорат саволлари:

1. Онтология нимани ўрганади?
2. Нима учун «борлиқ» фалсафанинг асосий категорияси ҳисобланади?
3. Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси қандай ечилган?
4. Борлиқ қайси асосий шаклларда намоён бўлади?
5. Борлиқнинг турли шакллари ўзаро боғлანадими?
6. Борлиқ муаммосининг фалсафий маъносини тушунтиринг. Субстанция нима?
7. Фалсафа тарихида субстанция муаммосига қандай муносабат билдирилган?
8. Материя нима?
9. Материянинг ҳозирги замон таърифи қандай?
10. Нима учун дунёнинг ранг-баранглиги ва унинг яхлитлиги муаммоси нафақат илмий, балки фалсафий аҳамият ҳам касб этади?
11. Дунёнинг бирлигини асослаш учун қандай далиллар келтирилади?
12. Ҳаракат ва ривожланиш бир биридан қандай фарқ қилади?
13. Ҳаракатнинг ҳозирги замон шакллари қайсилар?
14. Ҳаракат типлари нима?
15. Ҳаракатнинг ҳозирги замон концепциялари.
16. Субъектив ва объектив диалектиканинг ўхшашлик ва фарқи нимада? Диалектиканинг билиш мантиқи ва методологияси сифатидаги асосий хусусиятини айтинг.
17. Ноклассик диалектиканинг ўзига хос хусусиятлари нимада намоён бўлади?
18. Нима учун зиддият тушунчаси диалектикада бош тушунча ҳисобланади?

19. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни жамият тараққиётида қандай амал қилади?
20. Диалектик инкор нима?
21. Диалектика категориялари фалсафий категориялар тизимида қандай ўрин эгаллайди?
22. Бутун ва қисм, система ва элемент категорияларининг қиёсий таҳлилини амалга оширинг.
23. Моҳият ва қонун категорияларининг ўхшашлик ва фарқи нимада?
24. Мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса категорияларининг ўхшашлик ва фарқи нимада?
25. Имкониятларнинг қайси турларини биласиз?
26. Фалсафа тарихида диалектиканинг асосий категориялари ҳақидаги тасаввурларнинг эволюциясига тавсиф беринг.
27. Фалсафада онгни тушунишга нисбатан қандай асосий ёндашувлар вужудга келган?
28. Онгнинг фалсафий ва табиий-илмий талқини ўртасидаги фарқ нимада?
29. Онгнинг пайдо бўлишини материалистик фалсафа қандай тушунтиради?
30. Антроп тамойилнинг моҳияти нимада?
31. Психика ва онг коинот эволюциясининг табиий натижаси деганда нимани тушунасиз?
32. Онг нима? Нега у ижтимоий-тарихий характерга эга дейилади?
33. Онг ва тилнинг бирлиги деганда нимани тушунасиз?
34. Ўз — ўзини англаш нима?
35. «Информацион портлаш» нимани англатади?
36. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуси деб қаралади?
37. Шахс деганда нимани тушунасиз?
38. Антропология фанининг маъноси ва вазифалари нималардан иборат?
39. Инсон танаси ва руҳининг ўзаро боғлиқлиги ва улар ўртасидаги фарқлар нималарда намоён бўлади?
40. Истиклолнинг инсонпарварлик моҳияти нималарда кўринади?

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

ФАЛСАФИЙ ДЕБАТДА КЕЙС-СТАДИ МЕТОДИНИ ҚЎЛЛАШ. ТАСДИҚ ВА ИНКОР КЕЙСЛАРИ

Режа:

1. Кейс-стади ҳақида тушунча. Кейс турлари ва структураси.
2. Тасдиқ кейси ва стратегияси. (Тасдиқ риёзати ва тақдимоти).
3. Инкор позицияси ва уни тайёрлаш жараёни.
4. Инкор даражалари (1, 2, 3, 4 даражалар талқини).

Дебат ўтказишда “кейс-стади” инновацион методини қўллаш мумкин. “Кейс” тушунчаси бирон бир фикрни тасдиқловчи (исботловчи) ёки инкор этувчи қисқача мазмун ифодасини (сюжетини ёки мундарижасини) билдиради. Рақобатдаги командаларнинг спикерлари (ораторлари, нотиқлари) мавзунинг аспекти ва бахс аргументлари акс эттирилган кейсдан мунозара вақтида фойдаланадилар.

Кейс асосан икки шаклда – тасдиқловчи (исботловчи, маъқулловчи) ва инкор этувчи шаклда бўлади. Дебат олиб бориладиган гуруҳ ҳам шунга кўра иккига ажратилади. Дебатда мазкур кейс шаклларида бири (тасдиқловчи кейс) олдин (биринчи босқичда), иккинчиси (инкор кейси) кейин (иккинчи босқичда), яъни навбати билан қўллангани учун “стади” (босқич) тушунчаси қўшиб қўйилган.

Кейснинг структураси, масалан, қуйидагича бўлади.

Мавзу шархи:					
Мавзу долзарблигини асослаш:					
Асосий тушунчаларнинг таърифлари:					
1 аспект		2 аспект		3 аспект	
Аргумент	Аргумент	Аргумент	Аргумент	Аргумент	Аргумент
Исбот	Исбот	Исбот	Исбот	Исбот	Исбот

Бу ерда “Аргумент” тушунчаси ишончли далилни, “Исбот” эса далилни қўллашга хизмат қиладиган фикрларни ифодалайди.

Кейсда бутун команда нуқтаи назари адекват (ҳеч кимнинг фикри ўзгартирилмасдан) тарзда ўз ифодасини топиши керак. Команда биринчи спикерларининг нутқларида мавзуни ва команда позициясини асословчи барча имконий стратегиялар бўлиши керак.

Кейс структураси мавзу шарҳидан (интерпретациясидан, талқинидан) бошланади. Мавзунинг умумий шарҳлари кўп бўлиши мумкин. Лекин дебат ташкил этилганида ҳар икки команда мавзунинг муҳим жихатларини яна бир

бора аниқлаб олган бўлиши керак. Бу командалардан бири тоғдан гапирганда, иккинчиси боғдан гапирадиган бўлмаслиги учун зарур. Масалан, командалардан бири экологик муаммоларнинг фан-техника тараққиёти самараларидан бемеёр ва нораціонал фойдаланилиши муносабати билин келиб чиққани ҳақида гапириб турган пайтда иккинчи команда унга жавобан фан ва техника эришган буюк ютуқлар ҳақида гапириши тўғри эмас. Шунинг учун ҳам мавзу, унинг муҳокама этиладиган мавзу ва унинг асосий тушунчалари ҳар икки команда спикерлари томондан аниқ талқин этилиши ва кейсда бу талқин ёритилган бўлиши керак.

2. Тасдиқ кейси ва стратегияси. (Тасдиқ риёзати ва тақдимоти).

Одатда тасдиқловчи команда дебатни бошлаб беради, яъни биринчи бўлиб гапиради. Шунинг учун мавзу ва асосий тушунчалар талқинлари ва таърифларини биринчи бўлиб беради. Талқин ва таърифларнинг хажми асоссиз кенгайтириб ёки торайтириб юборилмаслиги керак. Агар шундай бўлса, иккинчи (инкор этувчи) команда бу ҳолни танқид қилиши мумкин. Талқин ва таърифлар тўғри чиқиши учун луғатлар, дарсликлар, асосий манбаълардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чунки улар умумий қабул қилинган “маданий норма” ҳисобланади. Инкор этувчи томон тасдиқловчи томон бера олмаган талқин ва таърифларни ҳам бериши мумкин.

Келтирилган талқин ва таърифлар командалар кейси шаклига мувофиқ бўлишининг аҳамияти катта. Чунки, тасдиқловчи команда таъриш беришни бошлар экан, ишнинг бошланишидаёқ ўз командасининг мавзуга нисбатан позициясини ёритишга эришади. Шу маънода асосий тушунчаларнинг таърифларини мавзунинг талқинидан кейиноқ берилиши тўғри бўлади. Таърифлашни бошладан олдин тасдиқловчи команда спикери “биз ўз нуқтаи назаримизни (позициямизни)” тўғри тушунтириш учун аввал мавзуга оид терминларнинг таърифини келтирамиз”, деб эслатилиши мақсадга мувофиқ.

Тасдиқловчи томон ўз талқин ва таърифларини бериб бўлганидан кейин инкор командаси бу талқин ва талқинларни маъқуллаши, ёки, агар улар тўлиқ ёки тўғри бўлмаса, шуни кўрсатиб, тўғри талқинларни бериши керак.

Тасдиқловчи команда ўз кейсининг аргументлаш қисмини тузиш учун дебатга тайёргарлик даврида ўз позициясини пухта ва аниқ асослаш мақсадида ўз олдида қуйидаги саволларни қўйиши керак:

- Биз нима учун бу мавзуни (ғояни) тасдиқлаймиз?
- Биз бу мавзуни (ғояни) тасдиқлаш учун қайси кучли далилларни келтира оламиз?
- Мавзу (ғоя) қандай асосий масалаларни олдинга сурган ва яна қандай масалаларни олдинга суриши мумкин?
- Инкор этувчи томон қандай қарши аргументларни келтириши мумкин?

Шу саволларга жавобан ишлар экан, тасдиқловчи томон ўзининг аниқ ва пухта ишланган стратегиясини ва уни акс эттирган ўз кейсини яратади. Буни

биз конерет мисолларда кўрамиз.

Ҳар қандай дебатнинг энг муҳим қисми унинг бошланишида, аудитория диққат-эътиборини қозона олишдадир. Аудитория диққатини эса одатда ёрқин цитата, қутилмаган статистик материал, шунингдек, қизиқарли мисол ёки аналогия жалб этиши мумкин.

Масалан, агар мавзу иқтисодий ёки экологик муаммоларга муаммоларга бағишланган бўлса, тасдиқловчи команда спикери мавзунинг талқинида ёки асосий тушунчалар таърифидан олдин гапни Ш.Қаҳҳорова “ҳозирги кунда экология муаммолари иқтисодий муаммоларга нисбатан ҳам долзарброқ ўринга чиқди”, деган фикрни олдинга сурди, деган фикр билан бошлаши мумкин.

Тасдиқ кейсининг мазмуни, масалан, қуйидагича бўлиши мумкин:

Мавзу шарҳи : Ғоялар ҳам гносеологик, ҳам онтологик реалликдир.

Мавзу долзарблигини асослаш: Ўтмиш мафкураси ҳукмронлиги вақтида бизнинг фалсафий тафаккуримиз ғоялар реллигини чекланган материалистик концепция нуқтаи назаридан талқин этиб кетган эди. Ўз мустақиллигимизни кўлга киритган бугунги кунда биз бу чекланган қарашлар доирасидан чиқиш имконига эга бўлдик. Энди бу масалани холисона таҳлил этиш вақти келди. Акс ҳолда ҳамон тоталитар социализм ғоялари ҳукмронлигидан чиқиб кета олмаймиз, тафаккуримиздаги мустақилликка эриша олмаганимизча қолаверамиз.

Асосий тушунчаларнинг таърифи: онтология, гносеология, хусусий ва умумий метафизика, субстанция, шакл, материя ва б. тушунчаларнинг Платон, Аристотел, Форобий, Ибн Сино, Ибн Арабий, Насафий ва б. талқинида бериш мумкин.

Тасдиқловчи фикрнинг аспекти:

1 аспект: Ғоянинг гносеологик аспекти.

2 аспект: Ғоянинг онтологик аспекти.

3 аспект: Ғоянинг ҳар икки аспектининг узвийлиги.

Шундан кейин ҳар учала аспекти тасдиқловчи аргументларни келтириш ва уларни тасдиқловчи далилларни (исботларни) келириш керак. Исбот, далиллар қаторига ҳозирги давр квантлар механикаси кашфиётларини, ЭПР парадоксини, голография, генетика ва фаннинг бошқа соҳаларидаги кашфиётлар киради.

Юқоридагиларнинг ҳаммаси тасдиқ кейси мазмунида ёзилган бўлиши керак. Дебатда спикерлар ўз нутқларини шу мазмундан чиқариб оладилар. Бу кейсининг тақдироти сифатида амалга ошади.

Тасдиқ кейсининг хулоса қисмида тасдиқда иштирок этган фикрларни умумлаштириш ва мавзуга қайтиш керак. Хулоса энг охирги, якунловчи фикр бўлгани учун у қисқа, лўнда ва аниқ бўлиши мақсадга мувофиқ.

Масалан, юқоридаги мавзунинг хулосаси қуйидагича бўлиши мумкин: Ғоя нималиги масаласини чуқурроқ таҳлил этиш шуни кўрсатадики, унинг онтологик реаллик экани гносеологик реаллик эканини инкор этмайди, балки бу ҳар икки аспект ғоянинг реаллик сифатидаги тўлиқ маъносини очиб беради.

3. Инкор позицияси ва уни тайёрлаш жараёни.

Инкор командасининг позицияси тасдиқ команданинг кейсини ва унинг воситасида унинг позицияси асоссиз эканини кўрсатишдан иборатдир. Бунинг учун инкор командаси тасдиқ кейсининг барча кучсиз томонларини аниқлаши, буни кўрсатишда таяниш мумкин бўлган аргументларни (ишончли далилларни) топиши ва шу аргументлардан фойдаланган ҳолда уларнинг кучсизлигини исботлай олиши керак.

Инкор командаси, аввалги мавзуда айтилганидек, даставвал тасдиқ командасининг мавзу шарҳига эътибор беради ва уни маъқуллаши ёки маъқулламаслигини бидиради ҳамда тасдиқловчи команданинг мавзу ва асосий тушунчалар талқини ва таърифидаги тўғри ва нотўғри жихатларни кўрсатади ва тегишли аргументлар келириб, ўз фикрларини исботлайди. Бу йўлда у аввалроқ ўзи тайёрлаган кейсдан фойдаланади. Бу кейс тасдиқловчи команданинг мавзу хусусидаги нуқтаи назари тўғри эмаслигига тегишли аспект, аргумент ва исботларнинг тартибланган тизимидан ташкил топади.

Инкор вазифасини ўз зиммасига олган команда қуйидагиларга эътибор бериши зарур:

- Инкор нутқида тасдиқ нутқининг барча компоненталарига (икир-чикирларига ҳам) эътибор билан қараш керак. Дебат характеридан келиб чиқиб, инкор команда томонидан келтирилган таърифларга, талқинларга ёки амалий фаолият режаларига реакция тарзида амалга ошиши мумкин.
- Энг олдин тасдиқ нутқининг структурасига муносабат билдириш керак. Масалан, “тасдиқ гуруҳи экология масалаларининг долзаблигига эътибор бераркан....., деган фикрни билдиришди. Биз бунга ўз муносабатимизни билдириб,” тарзида нутқ сўзланади.
- Кейинги босқичда тасдиқ кейсидаги мантиқий изчилликка эътибор қаратилади. Инкорда аниқ-равшанлик бўлиши учун кейсининг бошидан охирига (юқори сатрлардан пастга) қараб пунктма-пункт тушиб бориш керак.
- Тасдиқ кейсининг ҳар битта аргументига, агар уни инкор этиб бўлмаса ҳамки, жавоб қайтарилиши шарт. Масалан, “тасдиқ гуруҳи...масалани олдинга сурганида...аргументларни келтирди. Биз бу борада булардан муҳимроқ аргументлар ҳам борлигини айтишимиз мумкин...”
- Кейсининг аспектларига нисбатан ҳам шу стратегияни қўллаш мумкин.
- Инкор кейси тасдиқ кейсини қандай инкор этишини қиёслар ёрдамида кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Бу инкорнинг дебатлар учун қанчалик муҳим аҳамиятга эгаллигини кўрсатади.

4. Инкор даражалари (1,2, 3,4 даражалар талқини).

Инкор позицияси ёки инкор командасининг тасдиқ командасига “хужумлари” бирқанча даражаларда амалга ошади.

1 даражадаги “хужум”. Ушбу даража мавзунинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлашга хизмат қилади, яъни “тематик” характерга эга бўлади. Лекин хужумнинг бу даражасида инкор этувчи томонга унчалик қатъий талаб қўйилмайди, яъни “хужум” ихтиёрий бўлади. Бошқача айтганда, инкор командаси ўз ишини тасдиқ командаси резолюцияси (тасдиқ сифатида эълон қилган ғояси)нинг шарҳини “савалашдан” иш бошлаши шарт эмас. Фақат бу шарҳларнинг нотўғри эканига қатъий ишонч бўлган ҳолдагина “хужум” қилиш мумкин.

Бу босқичда асосан тасдиқловчи томон мавзунини шарҳлайди, асосий тушунчалар таърифини беради. Шу билан у дебат чегараларини белгилайди. Бунда инкор командаси асосан таърифлар тўғри берилганига ишонч ҳосил қилишга ҳаракат қила олади. Лекин таъриф нотўғри ёки нотўлиқ бўлиши ҳам мумкин. Нотўғри ёки нотўлиқ таърифнинг хиллари кўп. Шунга кўра тематик инкор хиллари ҳам турлича бўлади:

- Тасдиқ кейсидаги таъриф нотўғри деб ҳисоблангани сабабли инкор этиш.
- Альтернатив таърифни олдинга сурувчи инкор.
- Инкор кейсидаги таъриф тўлиқроқ деб ҳисоблангани сабабли инкор этиш.

Инкор кейси таърифларига оид далиллар ишончилигини исботлаш усуллари қуйидагича:

- Соха мутахассислари берган таъриф.
- Мавзу контекстига мувофиқ келувчи таъриф.
- Тушунча мазмунини ноўрин торайтириб ёки кенгайтириб юбормаган таъриф.

Тўғри тузилган ва ифодаланган тематик аргументлар команда ғалабасини таъминлайди. Лекин, агар тасдиқловчи команда таърифи нотўғрилиги шубхали бўлса, бу ҳолда “хужумдан” тийилган маъкул, албатта.

2 даражадаги “хужум”.

Инкор этувчи томонда рақиб томон тасдиқлаётган фикр аспектларини танлаш имконияти бўлади. Бунда у, биринчидан, аспектнинг ўзини қабул қилиши, лекин аргументларнинг унга мос келиши ё келмаслиги хусусида бахслашиши, инкорий муносабатда бўлиши мумкин. Иккинчидан, аспекти маъқулламаслиги ва ўзининг аспектини таклиф этиши мумкин. Масалан, “Жамиятда иқтисодий ўсишга нисбатан демократик институтларнинг ривожланиши муҳимроқ” деган мавзунини олайлик. Тасдиқловчи томон мавзунинг аспекти сифатида “Миллат узоқ муддат барқарор ҳаёт кечириши” аспектини лиши тасдиқланаётга фикр тақдим этган бўлсин. Инкор этувчи томон танлайди: у ё бу аспекти қабул қилиши ва айни пайтда миллай барқарорликка иқтисодий ўсиш орқали эришиш мумкин, деган аргументни олдинга суриши мумкин.

Инкор этувчи томон мавзунинг тасдиқловчи томон тақдим этган аспектини албатта инкор этиши шарт эмас. У бу аспектнинг кейси мазмунини танқид қилиши ва ундан ўз кейсини тузишда фойдаланиши мумкин.

Лекин тасдиқловчи томон аспектининг кейси ўз нуқтаи назари афзаллигини таъминлаш мақсадида ифодаланган бўлади. Шунинг учун кўп ҳолларда уни рад этиш керак бўлади. Бунинг учун аспектнинг заиф томонларини аниқлаш керак. Улар қуйидагича бўлиши мумкин: Тасдиқловчи томон кейсида тақдим этилган аспект

- мавзуни очишга ярамаслиги;
- аниқ таърифланмаган бўлиши мумкин;
- асосий ғоя олдинга сурилмаган бўлиши мумкин;
- оптимал мақсад кўзланмаган бўлиши мумкин.

Масалан, дебат “БМТ фаолиятининг самарадорлиги” мавзуси бўлсин. Тасдиқловчи томон мавзунинг аспекти сифатида “Миллий низоларни олдини олиш мақсади” олдинга сурилган, деб фарз қилайлик. Инкор этувчи томон “ҳалқаро низоларнинг бартараф этилиши эришилиши керак бўлган оптимал мақсад эмас”, деган фикрга асосланиб, ўз аспекти сифатида “ўзаро ҳамкорлик аоқаларини яхшилаш керак”, деган ўз аспектини таклиф этиши мумкин.

Инкор этувчи томон тасдиқловчи томон олдинга сурган аспектини инкор этар ва ўз аспектини олдинга сураккан, буни асослаши ҳам керак бўлади.

3 даражадаги “хужум”. Инкор этувчи томон тасдиқловчи томон аргументларига улар қай тартибда қўйилган бўлса, шу тартибда муносабат билдириши, жавоб бериши керак. Шуни ҳам назарда тутиш жоизки, инкор этувчи томоннинг мақсади аргументларни “қўпориб ташлаш”, “йўқ қилиш”дан иборат эмас, балки бу аргументларнинг тасдиқловчи томон нуқтаи назарини исботлай олмаслигини кўрсатишдан иборатдир. Бунинг бирқанча стратегияси бор:

- Аргумент томон тасдиқловчи томон олдинга сурган мавзуга ёки унинг аспектига мос келмаслигини кўрсатиш мумкин.
- Инкор этувчи томон тасдиқловчи томон аргументларидан ҳам кучлироқ аргументларни тақдим этиши мумкин. Масалан, агар тасдиқловчи томон БМТнинг тинчликни қарор топтириш мақсадида сафарбар этаётган кучлари жуда қимматга тушиши аргументини олдинга суриб, унинг фаолиятини танқид қилса, инкор этувчи томон бу кучлар кўплаб инсонлар ҳаётини сақлаб қолаётгани аргументини олдинга суриб, эътироз билдириши мумкин. Ваҳоланки, инсонлар ҳаётини сақлаб қолиш ишининг салмоғи (аргументи) баландроқ. Инкор этувчи томон кўп ҳолларда ўз кейсида шу каби аргументлардан фойдалана олади.
- Тасдиқловчи томон олдинга сурган аргумент ноизчил, зиддиятли бўлиши мумкин. Масалан, у “Атроф муҳитни ҳимоя қилиш иқтисодий ўсишдан ҳам муҳимроқ” деган мавзуни ҳимоя

қилаётганида, аргумент сифатида юқори технологиялар тараққиётининг салбий оқибатларини олган бўлиши ва айти пайтда бошқа аргумент доирасида қуёш қувватидан фойдаланадиган технологияларни рағбатлантириш фойдали, деган фикрни олдинга суриши мумкин. Инкор этувчи томон бу ноизчилликни кўрсатиши керак.

4 даражадаги “хужум”. Бу даражада инкор этувчи томон тасдиқловчи томоннинг аргументларини исботловчи ва қувватловчи ғояларни танқид қилади. Бунда у тасдиқловчи томонга қуйидагича савол билан мурожаат қилиши мумкин: “Тасдиқловчи томон ўзининг бу даъволарини (фикр, ғояларини) тўлиқ асослаб (далиллаб, тушунтириб) бера оладими?”, “Келтирилган мисоллар тасдиқланаётган фикрни исботлашга яроқлими?”, “Келтирилган цитатанинг манбаига ишонса бўладими?”...

Ўзи қўйган шу каби саволларга жавоб оларкан, инкор этувчи томон бундан қуйидагиларни аниқлаб олади:

- Аргумент ишончли далилларга, қувватловчи асосларга таянган ё таянмаганлигини.
- Аргументни ва асосларни бошқа ишончлироқ аргументлар орқали рад этиш мумкин ёки мумкин эмаслигини.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб, тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модуль мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар воситасида маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- махсус адабиётлар бўйича модуль бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- амалий машғулотларда берилган топшириқларни бажариш.

Мустақил таълим мавзулари

1. Борлиқнинг тушунишда материалистик ва идеалистик ёндашувлар.
2. Онтологияда макон ва вақт тушунчаси.
3. Ҳаракат материя мавжудлигининг асосий шакли.
4. Онтология фалсафий фан сифатида.
5. Субстанция ва материя муаммоси.
6. Борлиқнинг асосий тушунчалари ва тамойиллари.
7. Диалектика ривожланиш ҳақидаги таълимот.
8. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши конуни.
9. Инкорни инкор қонунининг фалсафий таҳлили.
10. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтишининг жамият ҳаётидаги роли.
11. Фалсафа категориялари.
12. Мазмун ва шакл бирлиги.
13. Моҳият ва ҳодиса бирлиги.
14. Зарурият ва тасодиф уйғунлиги.
15. Феноменология онг ҳақида
16. Э.Гуссерлнинг онг ҳақидаги таълимоти.
17. XX аср “Янги онтологияси” инсон борлиги ва онгининг узвий боғлиқлиги ҳақида.
18. П.Риккер ва Дильтей реал ва идеал борлиқ ҳақида
19. Эзотерик таълимотларда онг масаласи
20. Ҳозирги замон фани онг ҳақида
21. Эдмунд Гуссерлнинг инсон борлиги ҳақидаги таълимоти.
22. Ҳозирги давр фалсафасида инсон борлиги.
23. XX аср “Янги онтологияси” инсон борлиги ва онгининг узвий боғлиқлиги ҳақида.
24. Мартин Хайдеггер таълимотида борлиқ масаласи (Вақт ва Борлиқ).
25. Фалсафий антропологияда инсон масаласи.
26. Инсон, индивид, шахснинг ўзаро алоқадорлиги.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Онтология	Онтология фалсафий билимларнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унда борлик ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик каби масалаларнинг кенг доираси ўрганилади	One of the sections of philosophy, setting out: the doctrine of being, as such; the doctrine of the supersensitive world; the doctrine of the world as a whole. Ontology is also understood as a special part of metaphysics, the doctrine of the supersensitive structure of all things. In modern knowledge, ontology has been defined as the science of the world as a whole.
Борлик	Борлик категорияси ўта умумий фалсафий категория бўлиб, у турлитуман табиат ходисалари ва жараёнларини, одамлар жамоалари ва айрим кишиларни, ижтимоий институтларни, инсон онгининг даражалари, шакллари ва ҳолатларини мавжудлик белгисига кўра бирлаштиради.	Existence in general, the totality of all that exists.
Воқелик	Реал мавжуд булган, яшаб турган нарса ва ходисалардир.	Some really existing phenomenon; what is in reality; reality itself.
Идеализм	Бу таълимотга кўра, биринчи бошланғич сифатида ғоя, идея, рухий борлик назарда тутилади. Идеализм ўз ўрнида икки катта оқимга бўлинади, улар объектив идеализм (Пифагор, Афлотун, Гегел ва ҳ.к.) ва субъектив (Ж.Беркли, Д.Юм ва б.) идеализм.	DOS the teaching of Kant, according to which things are not comprehended in themselves but only as phenomena
Материализм	Бу шундай таълимотки, унга кўра биринчи ибтидо сифатида моддий борлик, материя (табиат) олинад, вакиллари Демокрит, Милет мактаби файласуфлари, Дидро, Гольбах, Фейербах, Маркс ва ҳ.к.лар.	A view that sees the basis and substance of all efficacy — not only material, but spiritual and spiritual — in matter. materialism must be attributed to naturalism, since it does not give a person a special place in nature
Ҳаракат	Борлиқнинг атрибутлари ичида унинг асосий мавжудлик усулини ифода этувчи хусусияти ҳаракат ҳисобланади. Чунки борлик ҳаракатсиз ўзининг структуравий яхлитлигини сақлай олмайди.	The structural unit of activity is the result of the work of the psychophysiological apparatus on the realization of the act of the motor, through which the living being interacts with the external environment. physiological activity of the body is manifested in movement
Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи

Ривожланиш	Бу муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгариланма йўналишга эга бўлган, миқдорий ва сифатий ўзгаришидир.	Directed, natural change; as a result of development there is a new qualitative state of the object - its composition or structure. there are two forms of development: evolutionary, associated with gradual quantitative changes in the object; revolutionary, characterized by qualitative changes in the structure of the object.
Категория	Қадимги юнон тилидан олинган бўлиб: «изоҳлаш», «тушунтириш», «кўрсатиш», деган маъноларни англатади. Унинг мазмунидаги бундай хилма-хиллик қадимги даврларданок илмий тадқиқот йўналишига айланган.	From Greek. kategorein Express - in spoken language the same, that kind of, variety, class, rank ("a certain category employees"). in the philosophy of the category, on the one hand, the most common and at the same time the simplest forms of reality, statements and concepts, "generic concepts" (Kant), from which the rest of the concepts (categories of knowledge, consciousness), and on the other – the original and OSN. forms of being of objects of knowledge (categories of being, categories of real). the relation between the categories of being and the categories of knowledge is investigated by the theory of knowledge
Миқдор	Предметнинг ҳажми, ўлчови, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ҳодисалари каби ижтимоий ҳодисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирма оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга. Бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади.	A philosophical category that expresses the external certainty of an object: its value, number, volume, degree of development of properties, etc.
Сифат	Нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича кўрсатиб беради, жисмнинг барча ташқи хоссаларини боғлиқликда намоён қилади.	A philosophical category that expresses the essential certainty of an object, through which it is this, and not otherwise. quality - the characteristics of the objects seen in the totality of their properties. see the transition from quantitative to qualitative changes.
Мазмун	Нарса ёки ходисани айнан шу нарса ёки ходиса сифатида ифодаловчи жараёнлар, муҳим элементлар ва узгаришларнинг мажмуидир.	1) there is "what" in "how" forms, there is what fills the form and what it is made of. the content of the concept, in contrast to its volume, is the totality of its features; 2) the universal characteristic

		of the value, the value of any thing, in particular in aesthetics, is used as a designation of the valuable and significant content of the aesthetic object, as opposed to its form; 3) in logistics, belonging to the "properties" (quality, relationship) to the "material education" (the subject having properties). own, true content is, for example., belonging to white snow (being white-snow), black snow, e.g. in case, if someone poured soot, is non-native, about the contents, i.e., in essence, has no content. according to logistics, truth and falsity are predicates of content, and only those.
Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Ғоя	Тадқиқот мақсадини, унинг йўналиши ва моҳиятини ифодалайдиган илмий билиш шаклидир.	From Greek. the idea in the proper sense of the word, a visual image, a visual image; in philosophy since Plato's metaphysical essence of a thing, which Aristotle conceived as silicoids and formative (see entelecheia), Neoplatonism – like radiation of the highest world principle, medieval Christianity as a "divine idea." gradually, the idea begins to be understood more and more subjectively.
Онг	Юксак даражада ташкил топган материянинг яъни инсон миясининг махсули булиб, унинг хусусияти воқеликни акс эттиришдан иборатдир. Онг - ақл, тафаккур, фалсафадаги марказий категориялардан бири.	In psychology, the totality of sensual and mental images, which in normal conditions is typical in some measure of distinct knowledge (the "collateral knowledge", "awareness", lat. conscientia) that I am the one who experiences these images (hence the content of consciousness = experience).
Жон	Маънавий - рухий, номоддий ибтидони ифодаловчи фалсафий тушунча.	Concept that reflects the historically changing views on the human psyche and animals; in religion, idealistic philosophy and psychology soul is intangible, independent of the life-giving body and the knower beginning.
Онгсизлик	Онгнинг генетик жихатидан талқини. Онгсизлик бирламчилигини билдириб у узига хос хусусиятга эга эканлигини, инсон фаолияти ва ҳатти-ҳаракатида муайян даражада рол уйнашини тан олишни тақозо этади.	A set of mental processes not represented in the subject's mind. in a series of psychological theories - special sphere mental, qualitatively different from consciousness. in the irrationalist "philosophy of the unconscious" E. Hartman-the universal basis of life. one of the Central concepts in psychoanalysis h. Freud and other currents of deep psychology

Индивидуаллик	Муайян, гурух, элат, миллатга мансуб бўлган айрим кишининг онги бўлиб, жамиятдаги воқелик ва реал борлиқнинг алоҳида олинган шахснинг онгида акс этишдир.	The person characterized from the socially significant differences from other people; originality of mentality and the personality of the individual, its originality.
Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Антропогенез	Антропогенезнинг ҳозирги замон илмий назарияси эндиликда тор тармоқ соҳаси эмас, балки табиий ва ижтимоий фанларнинг туташув чегарасидаги мажмуавий фанлараро тадқиқотлардан иборат. Бугунги кунга келиб фан одамнинг келиб чиқиш жараёнини муайян даражада тиклаш имконини берувчи кўп сонли маълумотларни тўплаган. Ушбу муаммони ҳал этишда археология ва антропологиядан тортиб то молекуляр биология ҳамда атом физикасигача бўлган кўплаб фанлар иштирок этмоқда. Ҳозирги замон таснифлари маълумотларига кўра, одам турига, умуртқалилар кичик турига, сут эмизувчилар синфига, приматлар гуруҳига, гоминоидларнинг катта оиласига, гоминидлар оиласига, Ҳомо турига мансубдир.	From anthropo ... and the Genesis, the process of historical and evolutionary formation of the physical type of man, the initial development of his work, speech. the doctrine of anthropogenesis is a branch of anthropology.
Антропология	Антропология инсон моҳиятини, унинг табиат ва жамиятдаги ўрнини, ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланади. Антропологияда инсон моҳиятини тўлароқ очиш учун «мен», «онг», «шахс», «рух» тушунчалари қўлланади. «Мен» — инсоннинг ўзлигини ташқи оламдан, реал борлиқдан фарқлашидир. «Мен» онг туфайлигина ўзини бошқа борлиқдан фарқлайди. Бошқа нарсалар инсонга бегона воқелик бўлиб туюлади. Шахс инсоннинг мустақиллигини ифода этади.	From anthropo ... and. ..logy), the science of the origin and evolution of man (see anthropology), the formation of human races and the normal variations of the physical structure of man. as an independent science was formed in the middle. 19 V. the main topics of anthropology: the morphology of man, the doctrine of anthropology, rasovedenie. from the middle. The complex of disciplines United under the name "human biology" (study of physiological, biochemical and genetic factors affecting variations in the structure and development of the human body) is developing intensively.)
“Мен”	"Мен" ва "у" ни шундай тушунган Фрейд учун индивидуум анланмаган онгсизлик сифатида намоён бўлади, унинг устида онглилик ётади, бу онглиликнинг маркази "Мен" дир. "Мен" ва "у" ўртасида чегара йўқ. Улар бир-бири билан тухум ва унинг ичидаги	The type of worldview, the essence of which is the absolutization of the individual's position in its opposition to society as a whole. psychology of individualism the basis of the ideology of liberalism.

	<p>ҳомила каби муносабатда бўладилар. "Мен" ва "у" ни чегаралаш нисбий хусусиятга эгадир. "Мен" орқали сиқиб чиқарилган нарсалар, онгсизлик билан қўшилади ва онгсизлик орқали яна "мен"га қайтиб келади.</p>	
Инсон	<p>Инсон бошқа мавжудотлардан социал хусусиятлари билан ажралиб туради. Чунончи, тил, муомала, рамзий белгилар, билим, онг, маҳсулот ишлаб чиқариш, тақсимлаш, истеъмол қилиш, бошқариш, ўз-ўзини идора этиш, бадиий ижод, ахлоқ, нутқ, тафаккур, қадриятлар, табу (рухсат ва таъқиқлаш) шулар жумласидандир.</p>	<p>A social being with consciousness, intelligence, subject of socio-historical activity and culture. man emerged on earth in the course of a long and uneven evolutionary process-anthropogenesis, many stages of which are not fully clear.</p>
Индивид	<p>Индивид - энг аввало қандайдир кўпликни бир вакили, кўпларнинг бири. Шу маънода деярли ҳар бир одам - индивид (баъзан индивидуум ҳам дейилади ва ёзилади).</p>	<p>Such a direction of thoughts, feelings and desires, which regards the life of an individual (in a broad sense – also the life of a particular valuable group, eg. families) as more important than the life of large associations and society as a whole. theoretical individualism recognizes the reality in General only of the individual (see nominalism), in other words, the reality of one's own consciousness, or self (see solipsism), and therefore denies the possibility of mandatory for all positions or views (see subjectivism).</p>
Шахс	<p>Инсон моҳиятини фалсафий жиҳатдан чуқурроқ таҳлил қилишда шахс, индивид, индивидуаллик тушунчаларининг моҳиятини билиш ва уларни бир — биридан фарқлаш муҳимдир. Шахс ўзида социал сифатларни мужассамлаштирган инсонни ифода этади.</p>	<p>The phenomenon of social development, a specific living person with consciousness and self-consciousness. the structure of personality – a holistic system of education, a set of socially significant mental properties, relationships and actions of the individual, formed in the process of ontogenesis and determine its behavior as the behavior of a conscious subject of activity and communication.</p>

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2019.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июнь “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сонли Қарори.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий

университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

18. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони

20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

21. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
22. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
23. Falsafa. Axmedova M. Taxhiri ostida.-T.: УФМЖ, 2006.
24. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publiciations. 2015. 183.
25. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publiciations. 2015. 191.
26. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
27. Mamashokirov S. Tahriri ostida. Falsafa. -T.: Sharq, 2005.
28. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
29. А.Маманов. Миллий менталитет: хусусиятлар ва омиллар, С.: «Зарафшон» - 2015.-155 б.
30. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик / Дарслик. -Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010 й.
31. Абдулла Шер. Эстетика. / Дарслик. -Тошкент: Ўзбекистон, 2015 й.
32. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.-Т.:Янги аср авлоди, 2016.- 318 б
33. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Ю. и др. Современные образовательные технологии: педагогика и психология: монография. –

Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. – 318 с.
<http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B-44BB-98C4-CB5092BE4460.pdf>

34. Б.Хусанов. Бошқарув этикаси. Ўқув қўлланма. Т.: Университет. ЎЗМУ, 2017.

35. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.

36. Бозаров Д. Синергетик парадигма. -Т.: Тафаккур, 2010. -160б.

37. Гулобод Қудратуллоҳ кизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.

38. Ж.Румий. Ичингдаги ичингдадур.-Т.: Янги аср авлоди, 2016.-272 б.

39. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.

40. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с.

41. Иззетова Э., Пулатова Д. Философия. -Т.: Шаркшунослик, 2012. 340-б

42. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va technology», 2014. 60 б.

43. Л.А.Муҳаммаджонова, Д.О.Ортиқова, Ф.А.Абиджанова, Г.К.Машарипова. Профессионал этика ва этикет.Дарслик. - Т.: "Адабиёт учкунлари" 2018 й.

44. Л.Муҳаммаджонова,Ф.Абиджанова Этикет. Ўқув қўлланма. Т.: Университет. ЎЗМУ, 2018 й.

45. М. Каххарова, Н Агзамова. Этика Учебное пособие. Ризограф имени Низами. 2018 г.

46. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.

47. Муҳаммаджонова Л. Давлат хизматчиси этикаси ва имиджи. Ўқув қўлланма - Т.: Университет, 2017.

48. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш концепцияси. Европа Иттифоқи Эрасмус+ дастурининг кўмагида. https://hiedtec.ecs.uni-ruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf

49. Отамуродав С. Глобаллашув ва миллат. - Т.: Янг и аср авлоди. 2008.

50. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртлирида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2020 й. 120 бет.

51. Хайитов Ш., Хайитова К., Зияутдинова Х. Фалсафа асослари. Альбом схема. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.

52. Шермухамедова Н.А. Фалсафа.-Т.: Ношир, 2012. -1207 б.

53. Шермухамедова Н.А. Борлик ва ривожланиш фалсафаси.-Т.: Ношир, 2013,720 б

54. Шермухамедова Н.А. Инсон фалсафаси.-Т.: Ношир, 2017. 460-б.

55. Шермухамедова Н.А. Фалсафага кириш.-Т.: Ношир, 2012. 320 б.

IV. Интернет сайтлар

56. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

57. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

58. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази

59. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet

60. <https://philpapers.org/> - международная философская поисковая система по книгам, статьям, журналам, находящимся в открытом доступе

61. <https://plato.stanford.edu/> - Стэнфордская энциклопедия философии.

<https://elibrary.ru/> - крупнейший российский информационно-аналитический портал (в том числе) в области философии

